

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 67
(18654)2015 чылдың
июнь 23
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>shyntuva@mail.rushyntuva@yandex.ru

ИЮНЬ 22 – Сактыышкынның болгаш кажыыдалдың хүнү МУҢ ЧУЛАЛАРНЫ КЫВЫСКАН

Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчилеринге Мөңгө оттуң чанынга боодал чечектерни хоочуннарның салып турары.

Россия Федерациязының хатылары июнь 22-нің хүнүн Сактыышкынның болгаш кажыыдалдың күндүзү демдегеп турар. Россия Федерациязының бирги Президентин Борис Николаевич Ельциннің 6 чылдың июнь 8-те Чарлы-биле июнь 22-нің хүнүн Сактыышкын болгаш кажыыдалдың хүнү кылдыр доктан.

Ол хүн Россия Федерациязының бүгү-албан организацияларының Күрүнү эртен эртеден эгелээш бадырган турар. Радио, телевидениеге, парлаганың салыг чепсектеринге, культура албан-леринге хөглээшкн, ыры-шоор-биле башкан хемчеглерни, программалар-дамчытпазын сүмелеп турар.

1941 чылдың июнь 22-де эртенгиниң 4-та фашисттер Германия Совет Эвилелиниң 27 миллион хамаатылары-чурттун Улуг дайынының чылдарын-элген.

Дыка хөй хамаатылар дайындан тик-межел, инвалид бооп, чоок кижилерин чидирген. Муң-муң хамаатылар лагерлерге хоругдадып алгаш, муңу-биле өлүп, чиир чөм чогуңдан ап өлүп турганнар. Бичии чаштардан

эгелээш, ушпа кырганнар чедир на-зылыг хамаатыларны концлагерлерниң печкаларынче муң-муңу-биле сывырып кирип турган. Дайын сөөлүнде чылдар-да Совет Эвилелиниң муң-муң хоорай, суурлары долзу-биле узуктаттынып, улуг когаралга таварышкан.

Ынчангаш 74 чыл бурунгаар эгелээн ол улуг хай-халапты база катап катап-тавазын чедип алыр дээш, бүгү-ле бар күжүн база катап хан төгүүшкүннүг дайын болбазын, өөскүвезин дээш, кижилер төрелгетениң угаан-сарылдыг кижилери хемчеглерни ап чорудуп турар.

Бистиң Тыва Республиканың чону бүгү Россияның чону-биле бир дөмей дүүн эртенгиниң 9 шакта Кызылдың Тиилелге шөлүңгө Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчилериниң, тыва эки турачыларга тураскаалдың Мөңгө одунга кажыыдалдың боодал чечектерин республиканың удурткучулары, кызылчылар салган.

Сактыышкынның болгаш кажыыдалдың митингизинге Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.М.Монгал чүве чугаалааш, Ада-чурттун Улуг дайынында дузалажыры-биле Тыва Арат Республиканың Х дугаар Улуг Хуралының кежигүннери дайын эгелээн

хүнде-ле чыылгаш, Совет Эвилелинге бүгү тала-биле дузалажырын шиитпир-лээш, даштыкы чурттардан эң бир дугаарында Совет Эвилелинге дуза кадарын илереткен күрүнө болган. Ада-чурттун Улуг дайынында Тывадан ниитизи-биле 4 муң ажыг совет хамаатылар, 220 ажыг тыва эки турачылар сеткилиниң кыйгызы-биле киришкенин чугаалаан.

Республиканың шериг комиссары Ю.И. Марков чүве чугаалааш, Мөңгө оттуң тураскаалыга чечектерни, гирляндаларны, боодал чечектерни салырын Тиилелге шөлүңгө чыгып келген Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчилеринден, ол үеде тылга ажилдап турган хоочуннардан дилээн. Оларның соонда кызыгаар шериглери, Федералдыг айыыл чок албанның, Онза байдалдар яамызының ажилдакчылары, Афган дайынының хоочуннары, волонтерлар, школачылар боодал-боодал чечектерни Мөңгө оттуң баарына салганнар.

Ол-ла хүннүң кежээ 10 шакта Кызылдың Арат шөлүңгө дайынының киржикчилеринге барык 1 муң чыгы кызылчылар, хоорайның аалчылары чулаларны кывыскан.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

«ЧОГУМЧАЛЫГ БОЛГАШ ӨЗҮЛДЕЛИГ ЧОРУКЧЕ!»

Санкт-Петербург хоорайга июнь 18-20 хүннерде эрткен Делегейниң экономиктиг шуулганының түңнелдеринге хамаарыш-тыр Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол:

— Делегейниң экономиктиг шуулганынга Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путин: «Эрткен чылдың төңчүзүнде бисти ханы кризиске дүжер боор деп турдулар. Ындыг чүве болбаан. Байдалды чогумчудуп шыдаан бис. Бергелерни ажып эртип тур бис, чүге дээрге Россия четчир иштиги күш-шыдалдыг апарган — деп айыткаш, — Силерниң хөй нурууңар-биле чыл бурунгаар ужуражып турдус. Оон бээр байдал сыр өске болу берген, делегейниң болгаш Россияның экономиказы өскерилген, чамдык угланыышкыннарда дыка өскерилген. Россия-биле тоомча чок чугаалашкан херээ чок, Россия бодунуң соңуургалдарын болгаш хереглелдерин боду тодарадып алыр ужуруңар — деп демдегледі. Кончуг улуг чурттун бир кези болганымга чоргаарланыр-дыр мен! Бистиң төгүвүс узун, дазылдарымыс быжыг. Бис Төрзэн чуртувуска ынак болгаш, ооң чаагай чоруу дээш ажилдаарына белен бис, өске күрүнелерниң хамаарышпас болгаш төлөптиг чоруун хүндүлээр бис» — деп демдеглээн.

«Инвесторлар-биле хынамчалыг ажилдаары болгаш бо ажилды чөөн чүк угланыышкынынга улам күш-телдирери — экономиктиг форум соонда Президентиниң кол айтышкыннары ындыг болган «Али-Баба» компанияның үндөзилекчизи Джек Ма бистиң чуртувустун чугула партне-ру бооп болур. Ооң компаниязының акша-хөреңгизиниң чылда эргилдези 500 миллиард доллардан хөй. Оон-даа солун чүүл — компанияның техно-логиязы биче бизнестин хөй санныг бүдүрүлгелериниң ажил-чорудулгазын деткиринге үндөзилеттинген. Ындыг арга-биле Кыдатта 14 миллион кижини ажил-биле хандырган. Ооң-биле харылзажып келгеним ийи хүн дургузунда бо кижилер кайгамчыктыг салым-чаяанныг болгаш шимченгир кижилер дээрзинге ылап бүзүредим. Бизнес дугайында: «Бодуңарга эш кылдыр силерниң билер чүүлдеринерге чаа чүүлдерни немеп шыдаар кижини тып алыңар. Силерге «чедишкнниг» кижини тып алыры албан эвес. Эң дээр кижилерни эвес, шын кижилерни дилеп чоруңар дээш, өске-даа солун бодалдары хөй кижилер болду» — деп, Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

Санкт-Петербург хоорайга Делегейниң экономиктиг шуулганы «Хөдөлүр үе келген: демниг күженишкннер-биле чогумчалыг болгаш өзүлделик чорукче!» деп кыйгырыгның адаа-биле эрткен. Ону Россияның, АКШ-тың, Францияның, Японияның, Великобританияның, Германияның, Финляндияның, Кыдаттың болгаш өске-даа 65 чурттарның бизнестиниң 1600 төлээлери деткээн.

ТР-нің парлагал албаны.

УРУГЛАР АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ ДЕТЕКИМЧЕ

Уругларның уран чүүл школаларын деткиринге болгаш көдээ библиотекаларның четкизин калбартырынга Тыва Федералдыг субсидияны алган.

Россия Чазаның айтышыны-биле Тывага уругларның уран чүүл школаларының материал-техниктиг баазасын быжыглаарына болгаш дериг-херекселдер-биле четчелээринге 1358 муң рубльди аңгылап берген. Ол акша-биле уругларга хөгжүм херекселдерин садары көрдүнүп турар. Аңаа республика бюджетти база бодунуң үлүг-хуузу кириер. Тываның Чазаа бодунуң талазындан уран чүүл школаларының дериг-херекселдерин чаартырынга 500 муң рубльди көрүп каан. Ону тускай сорулгаже – тыва хөгжүм херекселдерин кылырынга чарыгдар.

«Көдээге модельдиг библиотекалар» деп төлөвилел езугаар Тыва 392 муң рубльди аңгылаан.

Тываның Культура яамызының дыңнатканы-биле ол программада бистиң регион каш чыл улаштыр киржип турар. Ол чорук чылдың-на 6-7 муниципалдыг библиотекаларны чаартыр арганы берип турар. Бо чылын библиотека четкизинге амгы шагның дериг-херексели-биле четчелеттинген 6 албан чери немежир. Бо төлөвилелдин утказы мындыг: бүгү деңнелдин эрге-чагыргалары кады акшаландырышкынның дузазы-биле көдээ библиотекаларны чаартып, чурттагы чоннуң ачы-дуза хандырылганын амгы үениң негелделеринге дүүштүр тургузар. Тус чер бот-башкарылга органның библиотекаларның турар оран-саваларының шынарлыг септелгезин болгаш чоок-кавызын чаагайжыдарын харыылаар, а республика болгаш федералдыг деткимче дээрже, оларны компьютер техниказы-биле, харылзаа херекселдери-биле, Интернет-биле болгаш өске-даа чүүлдер-биле хандырылга-дыр.

Төлөвилелди боттандырып келгениниң дуржулганын ыңдыг модернизация номчукчуларның санын көвүдөдир, делегей-биле харылзаанын калбартыр дээрзин бадыткап турар.

ЧАА КӨРҮШ-БИЛЕ

«Россияның ажыдып чор мен» деп төлөвилели үш чыл дургузунда бистиң чуртувуста боттанып келген. Оң киржикчилери Россияның эң чараш болгаш онзагай черлеринге барып, оларның дугайында бижип, чурттуң каас-чараш агаар-бойдузун чурукка тыртырып чоруурлар.

2013 болгаш 2014 чылдарда экспедицияларның киржикчилери – аян-чорукчулар, блогерлер, Россияның эң билдингир парлалга черлеринин журналистери. Карелия, Якутия, Алтай, Адыгей болгаш Чечен республикалар, Уссурий тайгазы, Камчатка чартык ортулук, Сахалин ортулук, Байкал хөл дээш, Россияның өске-даа кайгамчык булуңнарынга чораан ол кижилер Тываның каас-чараш агаар-бойдузу, бир онзагай чону-биле база магадап таныжарлар.

2015 чылда оларның Тываже экспедициязы – 13-кү

үнүүшкүн. «За рулем», «Эхо Москвы», «Классон», «Автопанорама», «Фотограф» дээш, өске-даа улуг парлалга черлеринин төлээлери Эрзинин Тере-Хөлге чедип, Каа-Хемнин үстүү бажында чурттап чоруур эрги орус чүдүлгелигерге ужуражып, бистиң республиканың өске-даа булуңнарына баар.

Олар солуннарга, теледамчыдылгаларга, журналдарга, чуруктарга бистиң республикавысты көргүзүп, Тываның турисчи күш-шыдалын чаа көрүш-биле ажыдар сорулгалыг.

ТЫВАДА БАЙДАЛ ЭКИ

РФ-тиң регионнарының рак аарыгларының талазы-биле байдалы эки 5 черлерин аразында Тыва база кирип турар.

Тыва – Россияда рак аарыглары-биле көргүзүлгери эң не эвээш регион болуп турар. Оон аңгыда Ямал-Ненец округтуң чурттагычлары рактан эң-не эвээш аарып турарын Медицина ажылдакчызының хүнүнүң бүдүүзүндө стратегтиг коммуникациялар болгаш социал төлөвилелдер институту бадыткаан. Муң чурттагыча хамаарыштыр чылдың-на 137 онкоаарыгларлыг кижилер демдеглеттинип турар болган.

Кавказтың үш республикалары база мурнуку одуругда: Ингушетия, Дагестан, Чечен. Тывада рак-биле аарып турарларның коэффициенти муң чурттагыча онааштыр 179,4 болган.

Онкоаарыглар талазы-биле россияжи ортумак көргүзүп муң кижиге онааштыр 374 таварылга демдеглеттинип турар. Бо аарыг талазы-биле эң-не багай байдалда Төп Федералдыг округ туруп турар. Ынчалдыр Ярославск облазында ол коргунчуг диагносту (чүс муң кижиге хамаарыштыр) 487 кижиге дыңнап турар, оң соонда Орлов, Рязань болгаш Калуга областары.

gov.tuva.ru-дан.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГТА ТЫВА СТУДЕНТИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАШКА

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Санкт-Петербург хоорайда Тывадан студентилерниң активи-биле ужурашкан. Россияның аңгы-аңгы хоорайларынче сургакчылаашкын үезинде мындыг ужуражылгаларны эрттирери быжыг чаңчыл апарган.

Студентилер ужуражылга үезинде амыдырал-чуртталгазы-биле таныштырар, деткимче дилеп, оларны дүвүредип турар кандыг-даа айтырыгларны тургузуп, санал-оналын кирип, төрөөн Тывада онза-солун чүү болуп турарының дугайында чаа медээлерни билип ап, республиканың удуртукчузунга айтырыгларны салып турар, а ол доозукчуларга, ылаңгыя кызыл диплом-биле доозуп турарларга күрүне деткимчезинин механизмнеринин дугайында тодаргай тайылбыры берип турар. Бо удаада база-ла ыңдыг болган.

Шолбан Кара-оол Санкт-Петербургда болуп турар

делегейниң экономиктиг шуулганының дугайында бодалдары-биле, бодунуң аңаа киржилгезинин болгаш чедип алдынган түннелдеринин дугайында чугаалап берген.

Студентилер чайгы каникулдарны канчаар эрттирер деп турарының дугайында чугаалаан. Элээн хөй оолдар, уруглар республика Баштыңы-биле Тывага чай санында эртип турар «Дүрген» аныяктарның чыыжына ужуражырын дугурушкан.

«Санкт-Петербургда чаңгыс чер-чурттуглары-выстың активи-биле ужураштым. Хөлчок кызымаккай болгаш салган сорулгаларлыг оолдар, кыстардыр. Ынчангаш академиктиг дээди өөредилге черлеринде өөренип турар. Азааным езугаар «Дүрген-2015» аныяктарның өөредилгелиг чыыжы болур, аңаа кижиге бүрүзүнге бодунуң төлөвилелин камгалаар болгаш ону боттандырырынга деткимчени бээр аргалыг бис. Силер чүгүле эки өөрениңер, ооң соонда

төрөөн чуртунарже профессионал мергежилдиглер болуялап-лачанып келиңер!» — ужуражылганың түннели Шолбан Кара-оол уругла чагыын берген.

Студентилер боттары талазындан база регион удуртукчузу-биле ужуражылгага хамаарыштыр бодаларын Санкт-Петербургуң төмөнкүлүк В Контакт зыңга илереткен: «Ужуражылга солун болгаш ажык эрткен. Сагыш-сеткиливис ажыгы-биле чугаалаштыр. Төрөөн Тывавыска хамаарышкан дыка чугула айтырыглар бүдүн чартык шак дургузуда чугаалажып четтигиптир. Дыңнакчыларның талазында чугула айтырыгларга харылар чедингир болду, чамда айтырыгларны шийтпирлээрге ол дораан дузаны алдыр Шолбан Валерьевичке четти дивис!».

ЭМЧИЛЕРГЕ ШАҢНАЛДАР

Медицина ажылдакчызының хүнүнге тураскааткан байырлыг хуралга күрүне чергелиг болгаш ведомстволарның шаңналдарын кадык камгалал адырының дөртөн ажыг ажылдакчыларына тывыскан: 1-ги деңнелдин республика эмнелгезинин травматология салбырының удуртукчузу Аңчыгаш Сарыг-оолович Данзырыкка, хоорайның уруглар поликлиниказының фельдшер-лаборантызы Раиса Сүге-Маадыровна Кара-Салга, республика эмнелгезинин кезишкин блогунун операцияның эмчи сестразы Татьяна Юрьевна Монгушка, Кызылда уруглар поликлиниказының участоктуң педиатр эмчизи Светлана Монольбиевна Сарыглар. «Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 чылы» юбилейлиг медальды хоорайның уруглар поликлиниказының участоктуң педиатр эмчизи Ульяна Васильевна Чопалаевага тывыскан.

ТР-ниң Дээди Хуралының Хүндүлел бижиктери-биле шаңнатканнар: хоорайның уруглар поликлиниказының участоктуң эмчи сестразы Долаана Михайловна Байкара, халдавырлыг аарыглар эмнелгезинин диагностика салбырының эмчи сестразы Рита Севэзновна Сырат, № 2 республика эмнелгезинин аарыг улус хүлээп алыр черинин санитарказы Чойганмаа Шожаловна Кандан, № 1 республика эмнелгезинин консультативтиг-диагностика поликлиниказының

терапевт эмчизи Галина Владимировна Аранчал, № 1 республика эмнелгезинин профилактика салбырының эргелекчизи Наталья Седигуровна Могедир, республиканың сагыш аарыглар эмнелгезинин бухгалтери Галина Тимофеевна Подлевских болгаш өскелер-даа шаңнатканнар.

Кадык камгалал адырына кирип келген үлүг-хуузу база хөй чылдарда үр-түннелдиг ажылы дээш 16 эмчиге РФ-тиң Кадык камгалал яамызының дужаалы-биле «Кадык камгалалының тергиини» хөрек демдектерин тывыскан. Шаңналга төлөптүг болганнар: Таңды кожуунуң төп эмнелгезинин инфекционист эмчизи Долбаа Канчириковна Бегзи, Перинаталдыг төптүң иштиг херэеженнеринин патология салбырының акушери Лидия Чылбак-ооловна Калдар-оол, Кызылдың № 1 божудулга бажыңының акушер-гинекологу Мария Антонова Межекей, № 1 республика эмнелгезинин өртөң төвүнүн эргелекчизи Марианна Ширино-ооловна Мөгө-Хурен, Кызыл кожуунуң төп эмнелгезинин кол медицина сестразы Ольга Николаевна Мөңгө, Чеди-Хөл кожуунуң төп эмнелгезинин неврология кабинетинин эмчи сестразы Чечекпаа Арын-Хереловна Ойнарова, № 1 республика эмнелгезинин кардиология эмчизи Кама Оланасовна Ондар, клиниктиг иммунология болгаш аллергология

салбырының эргелекчизи Любовь Кара-Шарыевна Ооржа, № 1 республика эмнелгезинин терапевт эмчизи Светлана Ырышовна Сарыглар, Кызыл кожуунуң төп эмнелгезинин уруглар консультациязының участоктуң педиатр эмчизи Раиса Салчаковна Успун, стоматология поликлиниказының уруглар салбырының эргелекчизи Людмила Николаевна Хаажык, Кызылдың № 1 божудулга бажыңының улуг акушери Наталья Дадар-ооловна Хажик, консультация-диагностик поликлиниказының офтальмолог эмчизи Лариса Кенденовна Хертек, Кызыл кожуунуң төп эмнелгезинин Баян-Колду участок эмнелгезинин эмчи сестразы Галина Кулактаевна Ховалыг, Перинаталдыг төптүң иштиг херэеженнеринин патология салбырының акушер-гинеколог Урана Кудаш-ооловна Чадамба, № 1 республика эмнелгезинин неврология салбырының эргелекчизи Карамма Күжүгетовна Чамзын.

Медицина ажылдакчызының хүнүн таварыштыр Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының хүндүлел бижиктерин болгаш өөрүт четтиришкенин бижиктерин республиканың аңгы-аңгы кожуун, сумуларындан барык 500 хире медицина ажылдакчылары алган. Ниитизи-биле республикада 12 муң медицина ажылдакчылары профессионал байырларын демдегледип эрттирген.

Кызыл-Таштыг тывыжы

ДОЛУ КҮШ-БИЛЕ АЖЫЛДААРЫНГА БЕЛЕН

Тывада даг-болбаазыра-дылга комбинаты ажыттынар. Республиканың улуг инвестиция төлевилелдеринин бирээзинин чаа чадазы – тывыштарны ажыглап, чөс, свинец, цинк концентраттар бүдүрер комбинаттың албан-еэзуунажы-дышкыны келир неделяда болур. Эрге-чагырга биле бизнестин кады күженишкенин ажил-чорудулгазының ачызында регионун девискээринде бүдүрүлгө чадазынга чедирген 7 улуг инвестиция төлевилелдеринин бирээзинге Кызыл-Таштыг даг-тывыш болбаазырадылга комбинаты хамааржыр. Ол төлевилел Тываның ылаңгыя Тожунуң, социал-экономика хөгжүлдезинге чугула рольду ойнап турар.

ТР-ниң экономика сайыды Елена Каратаеваның медээзи-биле алырга, ДБК-ның ажыдышкынының үезинде регионун эрге-чагыргалары-биле улуг бизнестин хамаарылгазын чаа хевирже болгаш деңгелче үндүргөн, республиканың социал-экономика хөгжүлдезинге кады ажилдажылга болгаш киржилге дугайында улуг ужу-дузалыг дуржулгага «Лунсин» компаниязы-биле атты салыр. Республиканың социал төлевилелдеринге

инвесторнуң киржилгезинин дугайында дугуржулга база чедип алдынган. Дугуржулга ийи талага ажыктыг болур ужурулуг. Чер иштинин курлавырларын ажил-лаар талазы-биле федералдыг агентилелдин конкурсу-биле республикаже кээп турар улуг бизнестин еске-даа төлээлери, «Лунсин» соондан Тываның Чазаа-биле кады ажилдажылганы сонуургап турар.

2006 чылда Роснедрден «Лунсин» компаниязы Тываның Тожу биле Каа-Хем кожуунна-рында Кызыл-Таштыг тывыжын болбаазырадылга лицензияны алганын сагындыраал. 2007 чылда чугула херек инфраструктуралыг, ооң иштинде ажилчыннар сууру, амыдырал-хандырылга объекти-ри бар даг-болбаазырадылга комбинатының тудуунун баштайгы дажын салган. Чылда-ла 1 млн. руданы бүдүрер күчүлүг болбаазырадылга фабрикалыг болгаш ажык рудниктиг амгы үениң даг-тывыш комплекзинин тудуу 2015 чылда доозулган.

«Лунсин» компаниязының тудуу чоруп турда-ла, ол республика бюджетинче орулганы кирип турар бүдүрүлгө апарган. Ол үе дургузунда инвестицияның ниити хемчээли 16,8 млрд.

рубль четкен. Төлевилелди ботандырып эгелээш, компания бюджеттин бүгү деңгелдеринче үндүрүг болгаш чылда кылдыр 882,5 млн. рубльди шилчиткен. ДБК бүгү күчүзү-биле ажилдап эгелээр болза, чылда-ла 400 млн. рубльди республиканың каттышкан бюджетинче үндүрүг онаалдазы кылдыр кириер.

Амгы үеде комбинатта 847 киж ажилдап турар. Оларның 673-ү, азы 80 хуузу Россияның хамаатылары боорда, хей кезии Тываның чурттакчылары. Тожунуң 111 чурттакчызы ажилдарда хаара туттунган. Республиканың еске бүдүрүлгелеринге деңгээрге, ажилчыннарның ортумак шалыңы 30 муң рубль, чамдыктарының оон-даа хей. Кызыл-Таштыгның ДБК-да тургустунган 1 ажилчын олутка дузалакчы бүдүрүлгелеринин 3 ажилчын олуду онаажып турар. Эге шенелде үезинде 40 тонна полиметаллдың концентратын бүдүргөш, комбинат 10 хире хуу чүк сөөртүкчүлери ажил-биле хандырган. Ам төлевилел бүгү күчүзү-биле ажилдап эгелээр болза, чүк сөөртүлгези эвээш дизе-ле, беш катап көвүдээр.

Айлаң МОНГУШ.

Медээлер

ОРУКЧУЛАРЫВЫС ТИИЛЭЭН

Алтай крайның «Белокуриха» санаторийинге Федералдыг Орук агентилелинин Сибирь федералдыг округта орук эргелелдеринин 2-ги спартакиадазы болуп эрткен. Аңаа Новосибирск, Красноярск, Барнаул, Чита, Улан-Удэ, Иркутск база Кызыл хоорайларның 7 эр, 5 херээжен спортчуларының командалары волейболга, стол теннининге, мини-футболга күжүн шенешкен.

«Россия» санаторийинин баазына эр, херээжен командалар аразында волейбол маргылдаазының ойнакчылары спартакиададан бирги хүнүнде ужурашкан. М-54 «Енисей» федералдыг оруктуң Тывада эргелелиниң командазы шыырак белеткелин бирги оюнундан эгелээш-ле көргүзө берген. Аңаа эр, херээжен орукчуларның «Енисей» командазы күштүг кагыларны кылып, билдиги камгалалды чорудуп, чаңгыс кижиге, демниг ойнап, аргалар ажыглап тургаш, тиилекчи болуп үнгөн. Мини-футболга Улан-Удэниң «Южный Байкал», стол теннининге Новосибирск хоорайның «Сибирь» орук эргелелдеринин шилиндек командаларының ойнакчылары бирги черлерге төлөптүг болган.

Спартакиададан түннелдери-биле Тываның орукчулары ко-

манда аайы-биле база бирги черни ээлээн. Ынчангаш олар «Федералдыг Орук агентилелинин Сибирь федералдыг округта орук эргелелдеринин аразында эң спортчу орук эргелели» деп атты бүзүрелди-биле бадыткаан.

Чечек Бирлей, М-54 орук эргелелиниң «Енисей» шилиндек командаларының ойнакчызы:

— «Эрткен чылын Сибирь федералдыг округтуң орук эргелелдеринин аразында спартакиада «Тес» санаторийинин баазында бир дугаар болган. Бистиң командамыс аңаа киришкеш, 1-ги черни чаалап алган. Бо чылын командаларның саны көвүдээн болгаш белеткелди шыырак болду. Ынчалза-даа бистиң спортчуларымыс «чажыт» аргаларны ажыглап тургаш, волейболга эр, херээжен командалар база ниити командалар аразында 1-ги черни алды. Күзүн Москва хоорайга Росавтоорук эргелелиниң эрттирер 2-ги спартакиадазына Тываның адын төлөпти-биле камгалаар дээш шыңгы белеткенип эгелей бердивис. Спартакиадага ниитизи-биле 20 киж кириштис, командавыстың капитаны Наталья Королева» — деп, ол чугаалады.

Шончалай ХОВАЛЫГ
белеткээн.

ТЫВА ОНЗА БАЙДАЛДАРГА БЕЛЕН БЕ?

Июнь 18-те ТР-ниң Чазак Бажыңына республиканың күүсекчи эрге-чагырга органдары, яамалар болгаш агентилелдер төлээлери республиканың девискээринге айыыл-халап чайладыр талазы-биле команда-штабтыг өөредилгениң түннелдерин чугаалажып хуралдаан. Хуралды ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы А. В. Фалалеев удуртуп эрттирген. ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектеринин талазы-биле агентилелдин даргазы Ш.С. Чанзан, Россияның ОБЯ-ның Сибирь регионалдыг төвүнүн хамааты камгалал эргелелиниң даргазының оралакчызы А.А. Задорожний өөредилгениң эрткенин илеткээн.

Ийи хүн дургузунда эрткен өөредилгеде хей-ле берге болгаш харысгалыг хемчеглерни эрттирген. Бо өөредилгени Россияның ОБЯ-ның Сибирь регионалдыг төвүнүн, ОБЯ-ның Тывада кол эргелелиниң, ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектеринин талазы-биле агентилелиниң удуртулгазы база Улуг-Хем, Кызыл, Бий-Хем, Эрзин кожууннарының болгаш Кызыл хоорайның дүрген дуза чедирер албан черлеринин киржилгези-биле эрттирген.

Ниитизи-биле 6 практиктиг хемчегге 3653 кижини база 102 техниканы кириштирген.

Команда-штабтыг өөредилге үезинде Улуг-Хем кожуунга чершимчээшкенин соонда болган айыыл-халаптарга, Кызылдың аэропортунга болган өрттү өжүрер өөредилгениң салдыг сорулгаларына киржикчилер шыңгы белеткелдин көргүскөн.

«Мындыг улуг республика чергелиг өөредилгени бир дугаар эрттирген. Аңаа энергетиктерден эгелээш медицина ажилдакчыларына чедир шупту шыңгы белеткелди болган. Тыва Республиканың девискээринде күш-даа, техника-даа, эң ылаңгыя тургустунуп келген берге байдалдардан камгалап, дузалаптар кижилер-даа бардыр» — деп, Владимир Александрович чугаалаан.

Өөредилгениң кол сорулгазы — республикада эрге-чагырга органдарының база онза байдалдар органдарының онза байдалдарга белеткелди, айыыл-халапты баш бурунгаар болдурбазы. Кижилер айыыл-халапка таварышкыш, чогуур үезинде дузаны алыр деп чүвени билдирер. Ынчангаш мындыг хемчеглерни эрттиргениниң ужу-утказы ол.

Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы М.К. Анай-оолдун удуртулгазын, бердинген сорулгаларына шыңгы белеткелдин мактап демдеглээн.

Бистиң корр.

ТӨРЭЭН ДЫЛДЫ ӨӨРЕНИР БЕ, ӨӨРЕНМЕС БЕ?

Июнь 10-да хоорайның эртем-педагогиктиг интеллигенциязы «Ниити өөредилгениң федералдыг күрүнө стандарттарын кирип турар байдалдарда төрөөн дылдың ролу олгаш туружу» деп теманы төгөрик столга» тыва дылга амаарышкан чугула айты-ыгларны көдүрүп, оларны ниитилээри-биле холбашкан аналдарын, арга-сүмелерин, үзүлдериң илередип чугаашкан.

ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичел-ей Интернет четки таварыштыр ий-ниитиге тарай берген шын медээни чугаалажыр дээш чөс, амгы үеде тыва дылдың ружу кандыг байдалда болуп барын, аңаа хамааржыр бер-айтырыгларны чугаалажыр эш «төгөрик столду» эрттир-арын киржикчилерге тайыл-рлаан.

Статистика-биле алырга, республикада 147 школаларның чүгүле тыва школа, арткан 143-жү — ус, тыва класстарлыг холушак школалар. Оларның 117-зи — дээш школалар, 26 школа хоорайларда. Школаларның төрөөн ийи өөредилгениң материал-тех-тиг баазасы, шынап-ла, кошкак. Төрөөн дыл болгаш литература асстарының шимелдизи стандарттарга дүүшпейн турар. Тыва аалчыларның чуруктары-биле ва дыл болгаш чогаал клас-сын башкылар боттарының а-биле дерип турар. Башкылар, темденнер безин арыг тыва ды-ына чугаалашпайн баар болгай, валаар болза, чүгүле тыва дылга, орустап чугааланырда чүгүле ус дылга чугаалажыр дээрзин адыр-оол Алексеевич демдег-п чугаалаан.

Чамдык ада-иелер ажы-төлү-не төрөөн тыва дылынга чугаа-

лашпайн турар база хоорайның уруглар садтарында кичээлдерни орус дылга эрттирп турарында бичии кижинин кандыг-даа буруузу чок. Көдээ черинин школа-чылары тыва дылга күрүнө шы-галдазындан хостаарын дилээн билдиришкенин хейи-биле бижи-п турган таварылгалар база турган. Чылдагаанын илередип кээрге, өөредилге эргелелиниң удуртулгазы боттарының ажи-лын чигедип, шыгалда дужаар доозукчулар санын эвээжедир дээш, албадал-биле биждип турган болган. Чогуур деңгелге ийи дылды деңгештирерин, тыва дылды кадагалап алыры-нга күрүнө программаны ажилдап кылгаш, хүлээп алырын, өг-бүлге номчуур өңүг, чараш номнарны хейи-биле парладып үндүрери-ниң чугулазын өөредилге сайыды саналдаан.

Башкыларның, эртемденнер-ниң илеткелдеринде айтып тура-ры-биле орус, тыва дыл кайызы-даа күрүнө дылы болганда ийи дылды деңге өөренир ужурулуг. Ынчалза-даа чамдык школаларда тыва дылды уругларга өөренир бе, өөренимес бе дээн байдалдар-ны ада-иелерге тургузуп турарын амыдырал көргүзүп турар. Төрөөн чогаал кичээлинге неделяда чүгүле 1 шак берип турар, ынчангаш өөредилге программаны бүдүн чыл дургузунда өөредири кан-чап-даа болдунмас. Тыва дылга күрүнө шыгалдазын дужаары албан эвес кылдыр ап каапка-нынга тыва дыл башкызы хомудап чугаалады.

ТГШИ-ниң дыл секторунун эргелекчизи Надежда Серээдар илеткелдинде Интернет четки-зинде тыва сайттарда чугаа культуразы куду деңгелде, орус, тыва дылды холуй бижи-п турар. Аңаа чугаа үезинде тывалап очулдуртуна бээр сестерни ажи-

лавас, чижээ, садыгга: «яйцо», «с собой», «сахар» дээр, кажан «чуурга», «алыр», «чигир» дээр орнунга дыка хей сестерни орус-тап чугаалап турар. Билдириш-кин (заявление), бүзүредилге (доверенность) дээн ышкыш до-кумент-саавырларны чүгүле орус дылга бижи-п турар. Улуг кижилер боданыр болза эки, 2-3 салгал эртерге, дылымыс чидип болур дээрзин ол чугаалаан.

«Төгөрик столдун» киржикчи-лери санал-оналдарын берип, колдуунда өөредилгениң мате-риал-техниктиг баазанын эки-жидери — өөредилге номнары, методиктиг сүмелер база очулду-рукчуларга өөредилге курстарын организаастаарын дээш, оон-даа еске айтырыгларны чугаалашкан.

Төрөөн дыл — кижинин ка-вайындан, иезинден бир дугаар дыңнап эгелээр өпей ыры, тоол-дары, чугаалары. Кижиге долган-дыр делегей дугайын билдингир төрөөн дылынга сестер дамчыш-тыр билип алыр. Чоорту школага дылдың дүрүмнерин, грамматика-зын өөренип, төрөөн дылынга шээжи-биле шүлүктөп, чогаады-лар бижи-п, угаан-бодалымысты илередип эгелээр болгай бис. Төрөөн дылынга эки чугааланып, бижи-п билбеси дээр-ле, ол аңаа хүндүктел чогуң көргүзүп турар. Төрөөн дылын билбес кижиге чурту чок, чүзү-даа чок, чааскаанзыргай кижиге дөмөй-даа ышкыш. Кан-дыг-даа чоннуң салым-чолу төрөөн дылы-биле тудуш харылзаалыг. Чон бүрүзү катап-таттынмас куль-туралыг, төөгүлүг, чаңылдарлыг, төрөөн дылдыг. Ынчангаш төрөөн дылынга чугаалап, бижи-п бил-лир кижиге ону алгап-мактап, ка-дагалап, сайзырадып шыдаар. Төрөөн дылымысты өөренилинер, ону салгалдарымыска дамчыдар хүлээлгевисти утпаалынар.

Алдынай СОЯН.

ШЫНЗЫТТЫНГАН БҮЗҮРЕЛ

(Чурумал)

Ыры-шүлүкке кирген Чоза хем Өвүрнүн девискээринде агып чыдар. Чоза Таңдын аар ийинден агып баткаш, атсураглыг Өвүр-Торгалыг хемге каттышкан. Успа-Хөлче агып кире бээр. Хемниң унун дургаар шаандан тура Кезек-кууларлар, Доңгактарның салгалдары чурттап чораан. Дамчыыр чугаа-биле алырга, шаанда 17-ги чүс чылда душтап чораан Куулар уктуг кижиле Чоза чурттуг уруг-биле өгленип алгаш, артып калган. Турумчуй бергеш, кады төрзөн дунмазын келдиртип алган дээр. Ынчангаш Чоза Кууларларын Кезек-кууларлар дээр чүве-дир. Чозаның бажынга Сарыг-Хөлге, Улуг-Чайлаага чайлаглаар, ыдыктыг Дус-Дагның барык кырынга кыштаар, хөй малды өстүрүп чораан малчыннар Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Күш-ажылчы Кызыл тук орденниң эдилекчиси Санчат-оол Самбуевич Куулар-биле Дүкүлдей Макыштаевна Донгак оларның чеди ажы-төлүнүн бирээзи Алексей Санчат-оолович Куулар-биле таныжаалынар.

Малчыннарның ажы-төлү шупту демей — бичиизинден тура хой бажын дозуптар, анай-хураганы тудар. Хой-өшкүнүн эр-кызын ылгап, таныптар. «Кара баштыг хой сээни-дир, оглум» — деп айтып каарга, оозун аажок хайгаараар, хураганын суг апаарга, дыка өөрүүр. Ынчалдыр-ла чажындан тура мал ажылынга чаңчыгып өөренир. Он ийи харлыында аътты канчаар, кааа өртээрин билер, чеже-даа удуксап азы аштамырап турза, мал соондан бар чыдар. Хой азы өшкү аштап тур бис деп чугаалаптар аргазы бар эвес, ынчангаш азыраан малының ишти-хынын тоттур кадарар, өйүндө суггарар дээн ышкыш харысалгага эрте чажындан өөренип, кылган ижин белен салбас, амыдыралчы кижилер боол доругарлар. Бичи Алеша хой бажы дозуп халып тургаш, чоок-кавының аалдарына соххоз директору апарган машиналыг халдып кээп турар боор мен деп бодаар туржук, дүжөвээни шын. Улуг угбалары ада-иезиниң үлегерин эдерип, малчыннай берген болза, Алексей ном-эртемге улуг сундулун көргүзүп, школа соонда Улан-Удэниң көдээ ажыл-агый институтунче дужаап киргеш, 1978 чылда доозуп алган. Көдээ ажыл-агыйның дээди эртемниг аныяк специализи баштай Саглыга мал эмчилей берген. Удатпаанда 1982 чылда Алексей Кууларны удуртулга чери «Торгалыг» совхозтун директору кылдыр томуйлаан. Эскерер болза, мал эмчилээнинден бээр үш чыл ажыг ажилдаан аныяк кижиге улуг совхозту удуртурун даасканы — улуг бүзүрел. Ынчан ол чүгле 26 харлыг турган.

Совхоз директорунун ажылы чымыштыг-ла: специалисттерин хуралдадыр, ажил-ишти хуваап, чедер-четпезин хандырар, хынаар, малчын коданарны кезиир, сизген шөлдерин эргиир дээш, кандыг иш чок дээр, ынчаарга-даа, төнмес. Кижиле күжүн ажил төтпес деп чүве ол-ла боор оң. Алексей Санчат-оолович директорлай бергеш, ада-өгбелериниң арга-дуржулгазын, ава-ачазының сүмелерин, харын-даа кожа-хелбээ моол чоннун мал азыраарында эки талаларын

эскерип, бодунун ажыл-агыйына үлегерлеп-даа турган. Эки, ажыктыг чүүлү чүге өөренип болбас деп, амгы малчыннар хойларын шала часкаар, чылыг удур төрүдүп аар апарганын шупту билер. Ынчангаш-ла боор, Торгалыг совхоз удатпаанда республика, харын-даа РСФСР-ниң социалисттик чарыштарының доктаамал тиелекчизи болу берген. Совхозтун конторазына РСФСР-ниң Сайыттар чөвүлелиниң шилчип чоруур кызыл тугун барык-ла доктаамал азып каан турарын ам сактып ораарга безин чоргааранчыг. Ол үениң мурнакчы малчыннары чораан ада-өгбелеривиске чүге чоргаарланып болбас деп бис, оларның аттары бо: Санчат-оол Куулар, Осур-оол Тумат, Кара-оол, Кара-кыс Ховалыглар, Седип Серен-оол, Бады-Суур Донгак, Калзын-оол Түлүш, Дагба Доржу, Минчей-оол Түлүш, Болай-оол Дун, Киров Балдан, Даш-оол Кыргыс, Алдын-Херел Санчы, Наксыл Кыргыс, Чапай Монгуш болгаш өскелер-даа. Ынчан бүгү чүве шынныг, херек кырында бар: хунду болза бо, орден, хураган болза бо, чүс хураган, кызыл тук болза бо, барып-барып Москвада Сайыттар чөвүлелиниң кызыл тугу. Продукция бүдүрүкчүзү, малчын кижиниң ажылы хундукелдик турганының бир бадыткалы ол-дур ийин. 1982 чылдан 1990 чылга чедир совхоз директорунга ажилдааш, дараазында удуртукчуга ажыл-агыйның 47 муң хой-өшкүзүн, 3 муң сарлыкты, 500 чылгы малды хүлээткен.

А.С. Куулар 1990 чылдан эгелеп ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызына каш чыл улаштыр ажилдаан, ынчалза-даа төрзөн чери кончуг болган хевирлиг, 2001 чылда беш чылдың керээзин чарып алгаш, Торгалыг КУБ-тун директорунга ажилдай берген. Ол кээрге, тус ажил-агыйда чүгле 3116 хой арткан болган. Эде тургустунушкун дээр ужур-бажы орта билдинмес өйде хөлүн эрттир «ураалап» каан сандаргай үеде кымны кым буруудадыр боор. Ийи билээн сывырынып алгаш, ажилдап кирер. Шынап-ла, чогаалчының бижээни ышкыш, хараган дег малдыг, эктин ашкан эттиг турган Торгалыг совхозтун «алдын үези» кайнаар чиде бергенил?

Ынчалза-даа Алексей Санчат-оолович ам база-ла бодунуң ынак аргазын ажылгаан — кымга даянып, идегеп болурун тодараткаш, чону-биле дорт, ажит-чажыт чок чугаалажып, берге үеде дузаны көргүзүп, эки өйде өөрүшкүзүн үлөжип, шаңнап-мактаар турган. Беш чыл эрткенде, совхозтун шээр мал бажы чеди муң ашкан. Малчыннар акша-шалыңындан аңгыда, дотация акшазы дээр мал бажынга немелде акшаны база ап эгелзэн. Удуртукчу кижиле болгаш малчынның коданында чаа кажая, хөй сизгенширбиил азы эзертеп мунар аът-даа садып алган болза, дораан эскерер, өөрүүр. Ажы-шүжүг болурга, дузалажыр, мал кадарар дээн аныяктарга совхоз баштаар чери эге өнүк кылдыр хураганнар-даа бээр турган. Ам бо хүннерде кожавыс Хакасия мал бажының санын оранчок өстүрүп келген, харын-даа малчыннаар күзөлдиг аныяктарга 50 баш хой-биле дузалааш, үш чыл эртерге, ол 50 хойну дараазында аныяктарга

хүлээдип бээр чаңчылдыглар. Алексей Санчат-оолович бир эки чүүлү эскерген — чоннун дыка хөйү мал тутпас чүве болза, байдал нарын дээрзин биле берген. Суг, чер, одар-белчиир өртөктөг эвес, оода хырынга өй малды кижиле чүге азырап болбас боор. Ону кым-даа холгаарлавайн турар болгай, харын-даа күрүнеге-даа, өскелерге-даа ажыктыг ышкыжыл. Бир дугаарында малдың ээзинге.

Делегейниң шажын ном-

дардан бо үеге чедир арткан стадионнар-даа кожууннарда ховар боор ийин. Спортка сонуургалдыглардан аңгыда, атсураглыг мөгелерниң Өвүрде хөй болганы база таварылга эвес: ТАР үезиниң шыырак мөгелери Куулар Сүрүн-оол, Казакин Доржу, Шагдыр-оол, Даш-оол Кууларлар, Чимит Куулар, Ажы Архимед, Николай, Буян Дүвөндөй адашкылар, Юрий, Ким Седен-оол адашкылар дээш, өскелерни-даа адап болур. Хостуг хүреш база сам-

кан улустун дузасы, сүмөз деткимче, чамдыкта аакты сестери-даа удуртукчу кижиле өскөн-төрзөн Чозаның ижи ханмас суу дег сергедир, кү бээр өөредиг болурун Алексей Санчат-оолович ам бодорар. Бо хүннерде «Торгалыг» ажыл-агый бүдүрүлгезин Сергей Экер-оолович Донгак удутуп турар, хой-өшкүнүн саны 4600 баш, оң иштинде төрү хойнун саны 1600. Төрүүр хөй-өшкүдөн ийи муң хире анай-хураганы ажыл-агый алган дээр, эки көргүзүг-дүр.

Кадарчы-даа, дарга-даа кижиниң артында өг-бүлени херээжен ээзи турар болга Алексей Санчат-ооловичниң бо талазы-биле шивээ: база быжыг — өөнүн ишти Татьяна Даш-ооловна-биле эл кожа кады чурттааш, ийи кыты, бир оолду өстүргенне. База бир онзагай чүүл — ол ийи чаңгыс чылын, чаңгыс айд төрүттүнген, чаңгыс хин алыг, чаңгыс классчылар болу Татьяна Даш-ооловна — дээд эртемниг башкы. Ол хөй чылдарда республиканың Саглыг Торгалыг, Хандагайты школаларына башкылап, оон директорлап, 1992 чылда Кызылды дугаары 9 школа-гимназиязынга өөредилге эргелекчиле ажилдаан. 2002 чылда Өвү кожууннун өөредилге килдизи даргалай берген. Башкыны кызымак, чогаадкыч ажыл ижин удуртулга чери бедик биле үнелеп, «РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергилгизиниң ТР-ниң улус өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы», Өвү кожууннун улус өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы деп хүндүлүг аттарны тывыс кан. Көдээ башкының, школы директорунун ажылы кайы хире бачым ийик, үш уругларының өөредилгезин харыылавышаан бажың ажылынга четтигип, харысалгалыг ажилдыг өөнү ээзиниң идегелдик чөлөнгиле болбушаан, ажылын салбай келген ава кижиле ийи кызы Андрейса-биле Ауриканы, огу Айдысты дээди эртемге чедирип алганы чоргааралдыр Ынчангаш-ла боор, Алексей Санчат-оолович бо чуртталгамда, ажил-ижимде чедип алган чедиишчинерим, амыдыралда бүгү-ле чырык чүүлдер кара чажымдан кады чурттаар эжим Татьяна Даш-ооловнаны ачызы-дыр деп бодап чоруур.

Эриин талдар хаажылаан кызыл дыттар адаанда сарыг чечектер сагланнаан тайга дээнде ырлыг-шоорлу агып чыдар Чоза хемниң огу Алексей Куулар дугайында чурумалымны доозуп тура, оон дунмазы Александр Санчат-оолович Кууларның акызының дугайында чугаалаан сестерин кирибей баар аргам чок болду. Александр Куулар Өвү кожууннун ийи удаа чаңгыс кызы кылдыр соңгукташ ажилдап чораанын номчукчу сагындырайн. Улуг акызының дугайында ол мынча диди: «Бичи турувуста ачам «Көгүлдү» (акымның бичи турда шолазы) бүзүрелдиг. Бо турган ала-карактыг харын канчаар болду мени дөржө сөөртүп эккээр ирмбе, эжикче сөөртүп чүве ирмбе» деп орап чүве». Кайызын кандыг дээр боор, алышкыларны, ачазының чечен, угаангыр сестери шын болган — кайы-даа талаже көөргө, дөр, бүзүрел шынзыттылган.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

налдарында шупту чүве «ээ-лиг», черге чыткан даш-даа деп чугаалап каан. Алексей Санчат-оолович бурунгуларывыстың кижиле амытан төрүттүнерге, өлүр чериниң довураа бурт дээр деп чугаазының философчу утказы кижиле төрүттүнерге кым канчаар чурттаарын баш бурунгаар көрүп каан боор деп бодадыг. Алдан харлыг назынындан аныяк чылдарынче хая көрүнгөш, хомудаар азы эде тудуптар хире чүүлүм чок деп бодаар. Чер-чуртунун ачылыг бай Дус-Даанче эртенги шайының үстүн чажып, тейлеп чоруур. Ол черниң кол байлаа ында чурттап, ажилдап чоруур кижилер: өгбелери Степан Сарыг-оол, Виктор Кек-оол, ТАР-ның Улустун Начыны Куулар Сүрүн-оол, Тываның Улустун чогаалчысы Николай Куулар, шүлүкчү, сыгытчы Санчы Кызыл-оол, Арзылаң мөгө Чимит Куулар, республикага чаңгыланып турар ыр-шоорлуг Чымбалактарның өг-бүлөзи дээн ышкыш ат-сураглыг кижилер-биле чаңгыс хемниң суун ижи өскенинге чоргаарланыр. Өске улус бо дарганың эрткен оруунче хая көрүнгөш сактыр болза, бир-ле дугаарында Чаа-Суур-биле Торгалыгга туттуруп каан стадионнары сагышка кирер. Чоннун чыгылып кээп, оюн-тоглаа, спортчу маргылдаалар эрттирер чери болуп, чонга ам-даа бараан болуп турар. 1988 чылда Степан Сарыг-оолдун музейин туттуруп, номнарын чыып, делгелгезин организастаан. Бодап көөргө безин солун—совхоз музейи. Чогаалчыга-даа — алдар, онукылдырткан кижиге-даа — алдар. Ол чыл-

бога чемпионнап чорааннар база хөй: Сергей, Павел Мартна алышкылар, Дидим-оол Донгак, Алексей Чамбал-оол, Виталий Дембирел, Биче-оол Өлзей-оол, Аян-оол Ондар, Самир Сат, Мergen Санаа дээш, өскелер-даа. Торгалыгның стадиону ам-даа куруг калбаан, сургуулдар, аныяктар ойнап, ам бо хүнде безин көөргө көрүштүг, септеп дерип каан турар. Чеже-даа хорум-даш аразында чыдар көдээ суур бол, торгалыгжыларның сеткил-сагыжы бедик, туруп келген кижиле хүрежир, мунган аьдын чарыштырар, аксын ажиткан кижиле ырлаар, өскээртен барган кижиле суур ортузунда турар ыдыктыг Манихүртүзүн көргөш, шынап-ла, бо суурда анаа эвес улус чурттап турар чер-дир деп бодай бээр.

А.Куулар ажилдап чораан чылдарында «Торгалыг» совхозтун-даа, унитарлыг бүдүрүлгениң-даа ажыл-агыйын бут кырынга тургуступ каан 1000-1000 хой-өшкүзүн күрүнеге өстүрүп чораан малчыннарга, мога билбес трактористерге, шевер холдуг тудугжуларга чоргаарланып чоруур. Ол ышкыш үр чылдарда кады ажилдап, ажил-агыйже углап-баштап каан удуртукчулары Чылбаа Хелээевич, Базыр Даваевич, Шарбий-оол Сарыг-оолович, Степан Монгушович оларга четтиргенин илередип чоруур. Чоза хемин эргип чораш көөргө, чамдык изиг, кааң үелерде хемниң суу кезек чиде берген боор, чаастай бээр, катап агып бадар. Хем харындыг. Бойдустун оюну, тывызы. Кижиниң амыдыралына, ажил-ижиниң оруунга таварыш-

Тываның күрүне университетинин төөгү факультетинде «Тывада чурт-шинчилел төөгүзүнүн айтырылганы» деп «төгөрик столду» эрттиргеш, ону төөгү эртемнеринин кандидады, доцент, факультеттин башкызы чораан Андрей Чолдак-оолович Ашак-оолдун 55 карлаанынга тураскааткан. Аңаа университеттин башкылары, студентилер, эртемденнер, музей ажилдакчылары киришкен болгаш эге сөстөрнү ТКУ-нун ректору, философия эртемнеринин доктору Ольга Хомушкуну база төөгү факультетинин деканы, төөгү эртемнеринин кандидады Рамиль Харунов чугаалааннар.

Ада-чурт төөгүзүнүн кафедра эргелекчизи, төөгү эртемнеринин доктору, профессор Зоя Доржун илеткелинге эртемден, башкы, патриот Андрей Ашак-оол кандыг кижини чораанын, кады канчаар ажилдап чораанын солун сакчышкыннары-биле чыылган арга онзагай кылдыр чугаалап ерген.

Адазының изин истээн уруу, иити төөгү болгаш археология кафедрасының башкызы ржаана Нурзаттын ачазының угайында чүрээниң ханызындан ылыг сөстери «төгөрик столга» алаткан кижилерниң сагыш-еткилинге чедип турган. «Мээң ачам — могаг-шылаг чок шинчилекчи, археолог, талантылыг башкы (ооң лекциялары болгаш четкелдери кезээде дыка согуруганчыг болур турган), идеп-ийлиг хөй-ниитичи, ТКУ-га музей комплекзинин эгелекчи тургучузу, Кызылдың ийи дугаар олазынга Тываның төөгүзүнүн электроннуг өөредилге номунун угузукчузу-кылыкчызы. Ачам ыдыралга кончуг ынак чоран, кезээде хүлүмзүрүп чоруур, амын ынак эжи, сагыш чонгыр ада, кырган-ача, шынчы, чалыы салгалдың дагылыкчызы, езулуг тыва интеллект, кижилерге кичээнгейлиг, мдыктарның каржы-хажагай руундан дыка хилегзинер, элге кончуттунмас, боду эпигилең, аажы-чаңы чымчак, килерге өөрүшкүнү сөңнеп чоран. Эрге-шөлээни үнелеп, үениң чугу камнаар, ол үнелелдер аа эртемге бердинип чурттаар

МОГАГ-ШЫЛАГ ЧОК ШИНЧИЛЕКЧИ

А.Ч. Ашак-оол.

арганы берип чораан. Ачам бүгү назынында бижиттинип келген, чанынга саазын чок болза, адыжында-даа бижиттинип кааптар турган.

Ачам кончуг шыдамык кижини, чүгле эртемге эвес, аңаа амыдыралга-даа. Ылаптыг-ла шыдамык туруштуг болурунга ооң ыңдыг-ла белен эвес амыдыралы өөредип каан. Аарый бергеш безин мезү-шынарының каңналып быжыккан ол аажызы хөлүн эрттир ундаралче кирбизинге дузалаан. Бүгү чуртталгазы демиселге эрткен: хүн адаанга чылыг чер, ынакшыл чөптүг болгаш шынныг чорук, эртем болгаш амыдырал дээш. Ылаңгыя сөөлү чылдарда каржы аарыгның ужун салым-чолдун аар согуун ол шыдамы-биле хүлээп алган. Кажан кезээде дег, бодунга чүнү-даа негеп, дилевейн, оожум, тайбың чоруй барган...

Ооң чажындан тура социал өскүс байдалга өскениниң чажы кылдыр эглип келгени ол ыйнаан: Андрей Чолдак-оолович бодунун хууда чуртталгазынга аас-кежиктиг болган: өөнүн ишти школада тыва дыл башкызы Лариса Болатовна-биле 35 чыл иштинде эпиг-демниг кады чурттап, ийи кызы Анжела биле Аржаана база оглу Орланы амыдырал оруунче үндүрүп, өстүрүп каан, ийи бичии оолдун ынак кырган-ачазы. Олар кайызы-даа хире-хиреде берге үлери чурттап эртип чорза-даа, ундаралга алыспас, хөлүг-баштак, чиик аажылыг

кижилер, уругларын база тура-сорукур, эрес-омак кылдыр кижизидип кааннар.

Андрей Ашак-оол Би-Хемнин Ленинка суурга 1960 чылда төрүттүнген. Ооң эрткен оруун көөрге, ыңдыг-ла каалама эвес. Ийи харлыында-ла соңгу адазының дуңмазы Анна Хандымааның холунга барган, ону амам деп санап чораан. Кызылдың ипподром чоогунга чурттап турганнар, ыңчан ынаар

аргыжары дыка берге, школаже чадаг халыыр, соок-чарда доңуп-дожавазын дээш 5 класстан тура ону школа-интернатка кирип каан. Сес классты дооскаш, электрик кылдыр өөренип алгаш, дүрген-не ажилдап, өстүрген угбазынга дузалажырын бодап турда, Анна Маадыевна ынатпаан. 9-10 класстары ол Кызылдың ийи дугаар школынга өөрөнгөн. Школа сонда Красноярскиде күрүнениң педагогика институтунун төөгү факультетинче киргеш, чедишкенин дооскан.

Эрткен вектин 90 чылдарында ниити чуртка социал-экономика, политиктиг кризис дигерип турган нарын үеде үш аныяк кижини аш чарлаан, оларның бирээзи — Андрей Ашак-оол. Бүдүш-ханында сиңген чөптүг чорукче чүткүлү Тывага баштайгы ыңдыг оппозицияның одуруунче ону кирип «идипкен». Чаартылгаларның чаа-ла эгезинде ол кончуг дидим базым болган. Черле аңаа кижилерден ылгалдыг, идепкейлиг хөй-ниитичи туруштуг, бурунгаар үзөлдүг кижилерниң бирээзи чораан. Акша-шалыңы эки күрүне албанындан үнгеш, эртем-номга сундузунун тевиинден 2000 чылда университетке башкылап чедип келген. Зоя Юрьевна Доржу, ооң кандидат диссертациязының эртем удуртукчузу, Хакасияның күрүне университетинге канчаар кады камгаланып турганын каткы чокка сактып шыдаас.

Диссертацияга Тываның көшкүн малчын чонунун бурун шагдан бээр моол чагырга үезинге чедир (бистин эрага чедир III муң чылдың төңчүзүндө б.э. XIII векке чедир) чер ажилы кылып чораанының төөгүзүн шинчилеп бижиири аңаа бир амыр чүве эвес, дыка берге болган. Канчап ыңдыг бурунгу мурну эрги, узун үлери шилип алган кижини ийик, ыңдыг нарын шинчилелдерни археология, палеография, этнография, эрги дылдар, бурун аас чогаалы дээш хамык-ла эртемнерни, эрги черлерни казып-чиндип тургаш, кылыр. Андрей Чолдак-ооловичиниң кончуг хөй күженишкенин негезин ол бүгү талалыг улуг эртем ажилы Саян-Алтай регионун эртем адырынга чаа сөс, чаа ажадышкын болган. Колдуунда мал азырап чораан көшкүн чоннарның амыдыралына чер ажилы арай кыдыкы черге чорза-даа, ооң агротехниказы, сугарылга системасы, сайзыралы, төөгүзү кайгамчык солун. Эртем ажилын ылап-ла бодунун кызыл күжү-биле шын-на камгалаан кижини ол. Улаштыр тыва чонун амыдыралын, тураскаалдарын шинчилеп, студентилери-биле кады музей тургузар дээш, хөй материалдарны, эрги, үнелиг эт-херекселдерни чыып турган.

2007 чылда төөгүнүн болгаш культураның кайгамчык тураскаалы Пор-Бажының шинчилеп, студентилери-биле кады 4 ээлгеде оон үнмейн, казып тывар ажилды чоруткан. Вектер санай улус Тере хөлдүн чанынга чүге хонмайн чораан чоор деп айтырыг ону амыратпастадыр, Кунгуртун чонунун аас чогаалын, дамчыыр чугааларын чыып, улаштыр шинчилээр планныг турган. Питерниң сурагы эртемденнери К.В.Чугунов, В.А.Семенов, М.Е.Килуновская (ол «төгөрик столга» киржип, илеткел кылган) олар-биле кады казышкын ажилдарын чорутушаан, Красноярскиниң педагогика институту-биле «Төп болгаш Соңгу Азия чоннарының көшкүн цивилизациязы» деп бүгү-делегей конференциязының эгелекчизи болгаш организа-

зы болган.

Чогаадыкчы ажилының бир угланышкыны — ТКУ-га Төп Азия чоннарының төөгүзүнүн болгаш материалдыг культуразының музейин тургусканы, ынаар бодунун хуу коллекциязын — муң ажыг номнарын, Тываның арга-арыгларының карта-схемазын, уйгур шивээ Пор-Бажындан тывылган эдилелдерни, Вавилин этпээнден даш эт-херекселдерни безин эккеп каан. Төөгү факультетинин хериминиң иштинге тыва, моол өглерни, тожулар чадырын тургускан. Ол музейни тургузарынга күжүн-даа, үезин-даа харамнанмайн турган. «Төгөрик столга» Зоя Юрьевна, өске-даа башкылар ТКУ-нун музейинге А.Ч.Ашак-оолдун адын тыпсыры чөптүг болур деп саналын кириген. Ол ышкаш ооң эртем ажилын монография ном кылдыр үндүрери чугула дээрзин онзагайлап, тыва төөгүнүн база бир хандыр шинчилеттин-мээн кезээн ажадып чырытканы дээрге улуг үлүг-хуу дээрзин демдеглээннер. Боду база ном кылдыр белеткеп үндүрер дээш четтикпейн барган.

Андрей Чолдак-оолович 40 ажыг эртем болгаш эртем-методиктиг ажилдарны бижээн. Школачыларның «Келир үеже базым» деп эртем конференциязының доктаамал эксперт башкызы, төөгү-этнографтыг билиглерниң тарадыкчызы. Ооң кылып, бүдүрүп чораан ажил-херээ тыва чонга кончуг ажыктыг, аныяк салгалдарның төрзүн черинге ынакшылын кижизидеринге, тыва чонунун төөгүзүн, эрткен үезин, өгбелерниң чаагай чаңылдарын өөрениринге, оларны камнап, кадагалап алырынга канчаар-даа аажок ужур-дузалыг. Бөдүүн, биче сеткилдиг, хүндүлээчел, дузааргак, ак сагыштыг, эртем-билигилгиг, бир тускай, онзагай тыва эр кижини бир чыл бурунгаар амыдыралдан эрте чоруй барган. Ам канчаар, үүледен чайлаар эвес, ооң ажил-херзэн өөреникчилери, студентилери, салгалдары уламчылаар.

Надежда ЭРГЕП.

АМЫДЫРАЛГА ЫНАК

Май 26-да Кызыл хоорайда С.Пушкин аттыг национал библиотекаяның номчулга залына ук албан риниң ажилдакчызы Чинчи Эрес-повна Ондар «Эки тура» акциязының едингир хүрээлел» деп кичээлин тирген.

Англи дыл өөредир курска баштайгы эрезинде 18 кижини хаара туттунган. Ар шупту пенсия назылыг, улгады бер-кижилер. Оларны ТКУ-нун даштыкы факультетинин студентилери Чайзат ыдум биле Рада Монгуш олар өөредип турган. Англи дылда барык бүгү сөстөрнү кири адаарындан аңгы болгай. Ийи, үш ктер каттышкаш, чаңгыс үн илередир тер суг дыка хөй. Ынчалза-даа улуг на-тыг, 70 хар чоокшулап, азы чамдыктары а берген «студентилерниң» кызымаа ыкты кайгаткан. Оларның аразында эң г назылыг, кылаштай албас, даянгыш-хоочун журналист Данзы Назытевич чак безин кичээл үспейн кээп турган. Ска үе иштинде олар англи алфавиттин ту үжүктөрүн өөренип ап, дыка хөй эң ектиг сөстөрнү, домактары номчуп, кип өөренип алганнар. Бо чүүлдүн ору баштай оларның өөредилгезин на сонургап турган болза, чоорту рның чүткүлүгү алзып, идепкейлиг удентилерниң» бирээзи апарганын

боду безин билбээн. Өөредилгениң чоруп турган үезинде олар ийи удаа тест дужа-аннар. Түңнелдери дыка эки болган. Чүге дээрге хоочун «студентилеривис» колдуунда шаанда алдарлыг башкылар, совет, партия, культура ажилдакчылары болгаш улус ажил-агыйының янзы-бүрү адырларына ажилдап чораан тускай эр-темниглер чорааны ыңчан билдине бер-ген. Кижини бодаарга, олар чедер чүвезин шуптузун чедип алган, кылыр чүүлдерин шуптузун кылган, оларга чүгле дыштаны-ры херек ышкаш. Херек кырында ыңдыг эвес болган. Олар ам-даа амыдыралга хөйүн кылыксап чоруур, амыдыралга со-нуургалы харын-даа чаа чурттап эгелеп чоруур аныяктардан-даа артык болганы бо чүүлдүн авторун, библиотека ажилдак-чыларын, аңаа кээп турган аалчыларны кайгаткан. Бот дугайты оларның амыды-ралга, чонунга, чуртунга ынаан онзалап илереттим. Ол кайгамчык шынарны олар бичизинден, аныяндан мынчага чедир тус-тус чуртталгазынга боттандырып кел-генин магадап эскердим.

Эң чүрекке дээп, сеткил-сагышты хөлзедип кээр чүүл май 26-да сөөлү байырлыг кичээлде болган. Аңаа хоочун-

нарывыс чүгле эки өөредилгезин түңнөп байырлаан эвес, аныяк-чалыы башкы-ларынга өөрүп четтирип, оларга өртектиг белек-селек тыпсып, бичии концертчигеш-даа көргүскеннер. Социал школага хамаа-рыштыр Любовь Настыковна Биче-оолдун чогаатканы «Башкыларым» деп ырны гимн кылдыр ырлашканнар.

Назы харым улгатса-даа,

Англи дылды өөренип,

Бичии хензиг чаштар ышкаш,

Бижип, номчуп өөрөндивис.

Башкыларым, башкыларым,

Башкыларым авыралы.

Кичээлдерден озалдавайн,

Кижини бүрү кээп турду.

Башкыларга кончутпаан бис,

Багай демдек албаан-даа бис.

Башкыларым, башкыларым,

Башкыларым хайыразы.

Эге бичии класста дег,

Эжиин артап кирдивис-даа,

Өөредип бижиткени —

Өртээ турбас белээ болду.

Башкыларым, башкыларым,

Башкыларым оңмас белээ.

Даштыкы-даа чоруур дизе,

Адым адап шыдаар-даа мен.

Алыс чуртум айтырарга,

Asia Centre Tuva дээр мен.

Башкыларым, башкыларым,

Башкыларым ачызы-дыр.

— Бодумнун ажилдап келген чылда-рымда кижиниң ажилын үнелеп, белек алыр деп чүвеге бир дугаар таварыштым. Тываның сайзыралына улуг үлүг-хуузу кирип чораан төлөптиг хоочуннардан белек алыры меңээ-даа, бо студент уругларга-даа улуг аас-кежик болду. Хоочуннарның бедик культурлун, хей-аъдының бедии, бичии-даа болза, алган билиин үнелеп билирин, амыдыралга ынаан, сонургалдын магадап хан-мадым. Олар амгы аныяктарга төлөптиг үлөгер, оларга деңнежири эргежок чугула. Эң ылаңгыя Мария Монгушова Шожук-пан, Валентина Тоорукпаевна Ондар, Нина Даш-ооловна Серенот, Маны Оюновна Ооржак, Иван Максимович Сувандии, Мижит Оолакович Ооржак, Надежда Торлуковна Оюн, Кызылдың хоочуннар эвилелиниң даргазы Ольга Кыргыснова Дамдын оларга өөрүп четтиргенимни иле-редип тур мен. Оларның үлөгери кажан-даа уттундурбас — деп, А.С.Пушкин аттыг национал библиотекаяның ажилдакчызы Ч.Э.Ондар чугаалаан.

Борис ОНДАР.

Е. Кара-Доңгак: «ТЫВА БОЛГАНЫМГА ЧОРГААРЛАНЫР МЕН»

ДАГДЫНЫКЧЫ
БАШКЫМ

Чечекмаа Сундуевна 195 чылдың февраль 29-та Эрзин кожуунун Нарын сумузунга Чыргал-Хаан деп ыдыкты дагын эдээнге, аалдың хей мер кызы бооп төрүттүнген. 1962 чылда Нарын эге школазын өөренип киргеш, 1972 чылда ол-ла школын дооскан. Өскөн төрөөн суурунда Хүннээрэк атты уруглар садының улуг бөлүмүн кижизидикчи башкызы бооп ажалдап эгелзэн. Оң күш-ажылчы дептеринде чаңгыс-ла бижимел диг. Ол ажилына бердинген, уругларга ынак, чазык чаңгы. Үени негелдезинге дүүштүр ажилда, 1987 чылда Кызылдың башкы училищезин дооскан. Уруглар садының, суурнун хей-ниити ажилына идепкейлиг кижип, садиктин профэвилелин үр үени иштинде удуртуп келген. Ол үеде совхозтун янзы-бүрү ажилдарына киржип, организацияларга ына тонна сигенни кылыр даалганы берип каар, мал чегин белеткээр ажилдарга киржип турган. Шаң ындыг даалганы күүседип, Өвүр кожунун Ак-Чыраа деп черге 15 тонна сигенни белеткеп кылгаш, садиктин шаңнал-макталга чедирген. Школа-биле үргүлчү харылзажып, кижизидикчилери кайы хире өөренип турарын хайгаарап, дузалажып чоруур.

1989 чылда Нарын ортумак школазын тыва чаңчылдарга эртем конференцияга киржип, аңаа тыва «Олуттар» деп темага дуржулга солчулганы эрттирген.

1990 чылдан 1995 чылга чедир уруглар садының эргелекчизинге ажилдаан. Кызымак башкымның хей чылдарда үрүтүнелдиг ажил-ижин үнелзэн шаңналдары Эрзин кожунун, ТР-нің Өөредилге яамызының, 2012 чылда Улус өөредилгезинин профэвилелдеринин Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан.

Чечекмаа Сундуевнаның бирги кижизидикчилери ам авалар, ачалар болган, харын-даа кырган-ава, кырган-ачалар. Сундуевна — бир оолдун, бир кыстың эргим авазы, үш уйнуктарның кырган-авазы. Оглу — чолаачы, сайгарлыкчы, уруу — дээди эртемниг юрист, Эрзин кожунун ажаалда-тежээлде агентилелинде юрист-теп турар. Өөнүң ээзи Анатолий Кыргысович Маажый — сумунун көдээ Культура бажыңының директору. Маажыйларның өг-бүлөзи суурувустун үлгерлиг өг-бүлелеринин бирээзинге хамааржыр. Башкым ам-даа кижизидикчи ажилын кагбаан, чаптанчыг уйнуун кижизидип, өөредип чоруур.

Римма СОНАМ.

«Хүннээрэк» уруглар садының кижизидикчи башкызы.

Олеговна Ондар турган. Оларның ачызында училищениң «Азас» танцы бөлүмүне бирги курска тургаш-ла танчылап эгелзэн мен. Ужурунда аңаа 4-кү курстун уруглары танчылаар турган. Училищени доосканым соонда ол-ла башкыларымның өөредип кааны шыырак болганы-биле база деткимче-биле шуут-ла «Саян» ансамблинге дорт ажилдай берген мен. Херек кырында ынаар ажилдаар уругларны тускай комиссия училище доозукчуларының аразынга

рүкчүлөр үргүлчүлелдиг адыш часкап, «Эдирээлиг кыс» деп танцыны катап күүседиримни дилей берген. Шуут турупкан бодум кол номеримни база катап күүсеттим. Ийги тыныш деп чүвени аңаа көрдүм. Ынчан төрөөн Тывамны, ооң эрте-бурунгу культуразының кайгамчык чаражын медресеп билген мен. Ынчан меңээ тыва болганымга чоргаарал тыптып келген. — Чогум чүү дээш, тодарадыр чугаалап болур силер бе? — Бистиң тыва чонувустун

дыка улуг чедишшин. Ол бүгү соонда тыва сыгыт-хөөмейни, тыва көшкүн амыдыралды, ховуларда оъттаан каш чүзүн малды сактып кээримге, тыва амыдырал боду-ла уран чүүл-дүр деп кижээ бодаттына бээр-дир. Ынчангаш кижэ тыва болганымга, тыва чону дээш чоргаарап кээр.

— Оон ыңай чедишшин-нериңерни сонургадып көрүңерем, Екатерина Николаевна.

— 2007 чылда Москвага Гран-при алганым — мээң эң улуг чедишким. Ынчалза-даа оон мурнунда-даа, соонда-даа улуг-биче чедишшин-неривис хей. Чижээ, 2005 чылда, училище доосканым соонда бир-ле дугаар «Саян» ансамбли-биле даштыкы үнүп, Испанияга болган делегей чергелиг фестивалга киришкеним база дыка уттундурбас. Аңаа Корея, Мексика, Кения, Шри-Ланка, Тайланд, Кыдат дээш, өске-даа дыка хей чурттардан төлээлер келген. Бо фестивалга «Мисс болгаш Мистер» деп мөөрейге тус-тус тирилзеш, Африкадан келген негр оол мистер, мен мисс болган мен. Ол оол-биле кады фестиваль төнгүже мисс болгаш мистер — эң кол кижилер бооп киржип келген бис. Эң ылаңгыя Испанияда Португалия-биле кызыгаарлашкан черде Португалете деп хоорайга индий артистер-биле ужурашканымыс бир солун, онзагай болган. Көрүлде үезинде тыва артистер «Танцор Диско» деп индий кинода «Джими, Джими, Джими, ырла, ырла, ырла» деп ырны ырлажы бээривиске, залга олурган индий артистер тура халчыл кээп, бистиң-биле кады ырлажып, танчылап эгелзэн. Сыр өске чурттан келген улустан боттарының дылында ыры дыңнааш, олар дыка-ла өөрзөннер.

Оон 2007 чылда Бельгия, Голландия, Франция деп чурттарже 3 ай хуусаалыг фестивалга киржип чорааш, «Эйфелевая» суургазын сонургап көргөн бис. 2012 чылда Мурнуу Кореяга болуп эрткен күрүнө ансамблдеринин аразынга танцы мөөрейинге киришкеш, «Саян» ансамбли 2-ги чергениң лауреады болган. Ук мөөрейге «Сүбедей», «Ээлдек шыңгырааш», «Хамсамы» деп танчыларны күүсеткен бис. Тыва уран чүүл каяа-даа барганда, кандыг-даа мөөрейге киришкенде, ылап-ла эң эки черлерни элээр-дир.

2009 чылда Тывам, чонум, удуртукчуларым мээң ажилымны үнелеп, «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» бидик атты меңээ тывыскаан. Ол чылын «Аныктар чылы» чарлаттынып, салым-чаяанныг аныктарны деткиир сорулга салдыган турган. Ол база улуг салдар чедирген хире. Оон башка моон мурнунда 25 хар аяанда кым-даа ындыг бидик ат ап көрбзэн. Аңаа хей-аът киргеш, 2010 чылда чонумга бодумнун «солый» концертим бараалгаттым. Ук концерттин бирги кезээ — тыва, ийги кезээ бүгү чоннарның танчыларындан тургустунган. Бо хуннерде мергежим бидидер дээш бүгү-ле чаа аргаларны ажылгап, чогаадыкчы дилзешкиннерни чорудуп турар мен. Тыва чуртумга, тыва чонумга, тыва культурамга, тыва уран чүүлге дыка-ла ынак мен. Борис Ондар чугаалашкан.

Танчычы Екатерина Кара-Доңгак.

конкурс езугаар шилип тургаш, алыр чүве-ле болгай. Черле ынчаш мени өөредип чораан башкыларымга өөрүп четтиргенимни илередир сестерин дилзеш-даа, тыппас-тыр мен.

— Екатерина Николаевна, ам-на кол айтырым салыптайн. Тыва болганыңарга чүге чоргаарланып чоруур силер?

— Аңаа идиг берген чүүлдер дыка хей. Төрөөн Тывам, ооң эрте-бурунгу культуразы, ада-ием, башкыларым, оларның меңээ өөредип кааны танчылаар мергежим. Эң ылаңгыя 2007 чылда Москва хоорайга болуп эрткен делегей чергелиг «Чылдың тергенини» деп мөөрейге киришкеним. Аңаа делегейниң 18 чурттарындан эң тергенин дзэн танчы-самчылар киришкен. Мен орта чааскаан чаңгыстың күүселдезинге Вячеслав Октябрьович Доңгактың «Эдирээлиг кыс», эштиг база-ла ооң тургусканы «Дембилдей» деп танчыларны күүсеттим. Хей танцы күүсеткеш, шуут хөлчөк турупкан турумда, мөөрейниң түннелин чарлапкан: «Чылдың тергенини» деп 2007 чылдың делегей чергелиг мөөрейинин чаңгыстың күүселдезинин тилекчизи Тыва Республиканың төлээзи Екатерина Кара-Доңгакка Гран-при шаңналын тыпсыр» деп чарлаптарга, кө-

бир онзагай чүүлү — эрте-бурунгу культуразын бо хуннерге чедир камнап, кадагалап арттырып алганы. Мээң 2007 чылда Москва хоорайга «Чылдың тергенини» деп делегей чергелиг мөөрейге күүсеткеним «Эдирээлиг кыс» деп танцы чогум-на ону херечилеп турар. Амгы хуннерде-даа, муң чыл мурнунда-даа бистиң өгбелеривис алгыны эдирээ-биле эттеп, чымчадып чорааннар. Уктанцының тергенин эки күүселдезинден аңгыда, эрте-бурунгу утка-шынары ону улам онзагай, көрүштүг болдурган. Уран чүүлдүн тускай эртемниг специалистери ону дыка эки деп үнелзэннер. Эң ылаңгыя шаанда тыва кыстар бурунгу тыва чаңчыл езугаар чажын кажан-даа кестирбес, дискке караа чедип турар узун кылдыр өстүрүп алыр. Мээң оларны өттүнүп, дыка узун кылдыр өстүрүп алган чажымны бир профессор башкы көргөш: «Езулуг тыва кыс бо-дур» дзенин дыңнааш, дыка өөрзөн мен. Бурунгу өгбелер дег, езулуг тыва кыс деп үнеледирге, кымга өөрүнчүг эвес боор. Оон ыңай эрте-бурунгу алгы эттзэн кыстың омур-хевирин бидик деңелге, уран чүүл талазы-биле тускай эртемниг тыва эвес специалистер безин билип, үнелээр кылдыр күүсеткеним — меңээ

Бир катап Кызыл хоорайда А.С.Пушкин аттыг национал библиотекага кире бээримге, ында бир культурулг хемчег болуп тур. Төнчүзүндө чүгле танчылап турган тыва национал хептиг аныяк уругнун «Тыва болганымга чоргаарланыр мен» дзенин дыңнап четтиктим. Ол сестер мээң сеткилимге таңмаланып артып калган. Чамдык кижилерниң тывалаарындан безин ыядыр апарганы бо үеде тыва болганынга чоргаарланып чоруур чүү төл боор дзэн сонургалым-биле сураглап тып чеде бээримге, ол «Саян» ансамблиниң артизи Екатерина Николаевна Кара-Доңгак болду. Оон чүге тыва болганынга чоргаарланып чоруур сонургадым.

— Екатерина Николаевна, бодуңарны номчукчуларга таныштырып көрүңерем.

— 1984 чылда Бай-Тайга кожунун Тээли суурга хей ажи-төлдүг аныяк өг-бүлөгө 10 кижиниң 6 дугаары бооп төрүттүнген мен. Ачам Николай Өлчөйович Кара-Доңгак — агроном, авам маадыр ие Екатерина Ховалыговна хей ажитөлүн ажаап-тежээп чораан.

— Танчылаарыңга кажан сонургалдыг апарган силер?

— Бичии тургаш-ла. Ол үеде Тывага «Танцор Диско» деп индий кино үнүп турган. Ында күүседикчилерниң онзагай танчылары чүгле бичии мени эвес, улуг-даа кижилерни сонургадып турган болгай. Мени мырыңай «Өзүп келгеш, танчычы болуп, Джимиңиң (кинонун кол маадырының) кадайы болур мен» деп турган дээш авам каттырар чүве. Школага өөрени бергеш, 3-кү класска-ла кожунун уран чүүл школазында танцы бөлүмүнче барып эгелзэн мен. Аңаа танцыга өөренири телевириг турган. Хей ажи-төлдүг өг-бүлөгө акша-төгери чедишпес боорга авам: «Ам ынаар барба, уруум» — деп турда-ла, танцыга сонургалдыымдан бүдүү барып-ла турган мен. 6 ай эрте берген. Телевир чыгып, көвүдөп калганда, авам билип кааш, девидеп үнгөн. Ынчангы башкым Урана Хомушкеевна Таргын: «Салым-чаяанныг урууңарның оруун дуглаваңар» — дээш, уран чүүл школазының удуртулгазы-биле сүмележип тургаш, хей ажи-төлдүг өг-бүлөгө чыгып келген өрениң болгаш ай санында телевириң эвээш кезин төлээр кылдыр чугаалажып берген. Танчылаар мергежим аайы-биле бирги башкым Урана Хомушкеевна шак ындыг улуг дузаны, деткимчени меңээ көргүскөн. Ону назынымда кайын уттур мен. Башкымның деткимчеи халас барбаанынга өөрүүр-дүр мен.

— Танчылаарыңга таарымчалыг чараш дурт-сынны кымдан дөзөп алган силер?

— Ачамдан. Ада-иемниң уруглары шупту узун-узун, чинге-чинге, чүгле мен арай чолдаксымаар болган мен. 1999 чылда Тээли ортумак школазын доосканым соонда, Кызылдың уран чүүл училищезинин танцы салбырынга өөренип эгелзэн мен. Ынчангы башкыларым Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының алдарлыг артизи Ажымаа Рушеваның соонда «Ээлдек шыңгырааштын» солизи турган Евгения Минчиевна Салчак, Андрей Айраң-Дивиевич Хомушку, Ирина

«Төрөл билбеске, дөңгүр көк бугага дөмей»

Тыва чон шагдан бээр үш аа үезинден төрөл сүрер аргагай чаңчылдыг чораан. Кайда төрөли бар болдур, арак-даа дивес, ажы-төлүңгө албан-биле таныштырар боор чүве. Амгы бо шагда чамдык улус чаңгыс суурда чурттап-даа орап хирезинде ажы-төлүңгө төрөлдерин таныштырбас боор-дур. Ооң каразындан мырыңай арга-чок чок төрөл улустарның ажы-төлүңгө өг-бүлө тудуп турар апарган, ол дугайында чон билер.

Шаг шаа-биле турбас, кижилер, кидис шөйлүр чүве ыйнаан. Чоонда кажан-бир ол аныяктар өгбелерин уктап, сураг-ап кээр, демги өгленишкен шак-кадай улус чок төрөл аарга, кайывыстың-даа да-иелеривистиң кончуун, өгбенин деп хомудап чугаа-ажы ыйнаан.

Бо чүүлүмге ашак-кадай турган төрөл аныяктарның, арның төрөлдериниң аттарын живес мен, ыянчыг, чованчыг аар. Черле ынчаш көдээ урларда чурттап чоруур чондуу төрөл-дөргүл боор чүве алгай. Алыс бурунгу шагдан эр ада-иезиниң улуг салгал-рын хандыр уктап, айтырып аглаар болза, суур чонунда төрөл болбас өске кижилер барык-чок чыгыс болдур эвеспе.

Мындыг болганда чуну кан-ар бис ам? Бир-ле дугаа-нда, школаларга үстүкү класстарның өөреникчилери-не улуг назылыг кижилерниң гражылгаларын эрттирер, өлдерин таныштырар, та-бырлаар. Төрөлдерин кайы-е билерин өөреникчилерден айтырып болбас боор. Чанмас болза, төрөл аныяктарның өг-бүлө тудары мчылааш чоруп бээр чай-чок. Ындыг таварылгада чон күдээ, кымны келин дээ, чок төрөл улус канчап ку-жылар бис деп диттигерил?

Ийде, төрөл улустарның кызы ынакшыгы, таныжа-ген болза, ада-ие дүрген чег алып, чок төрөл бис оглунга, уруунга чугаалаар, иелер боттары база аңгы ажур, оолдуң, кыстың ол-гун шуут соксадыр херек. е, чок төрөл улустарның кызы өг-бүлө тудар чо-биле дидим, шыңгы де-өл чорутпас болза, ат бо-дей бердивис. Ону амгы аныяктарның угаан-медерели-ниң сургаар, ынчап болбас хорур херек.

Тыва кижилер бурун шагдан төрөлзирек, ада-ие-иң төрөлин сүрер, каяа-түтүнгенин билип алык-чы боор чүве. Езу-чаңчыл-ымысты амгы аныяктарга, -төлүвүске угаадып, ча-чоруулунар, төрөл чонум, эелин билбеске, дөңгүр бугага дөмей» деп үлегер-ак өззэнге өттүр, баштың-зинге кири сөглээ. Бо-а чүүлүмнүң алыс утка-номчукчулар билип аптар-ы, ынчангаш бо дугайында-лдарыңар бижириң ди-м.

Эрги-Дарга КАРА-САЛ,

өөн-Хемчик кожуун,
Ыраа-Бажы сумузу.

КАДЫК САЛГАЛ ДЭЭШ

Бодунуң шилип алган мергежилге дендии ынак, арга-дуржулгазы байлак, дурт-сыны аяңныг, арын-шырайы ше-вергин, чараш Хандагайты школазының валеолог башкызы Анай-Хаак Лопсан-Се-ренге ужуражы бергеш, ооң ажыл-чору-дугазын сонугурап чугаалаштым.

— Анай-Хаак Ивановна, башкы мергежилериниң үнген дөзүн чугаалап бериңерем.

— Мен бичиимден-не башкы болур күзелдиг турдум. Авам Раиса Шойданов-на Донгак — биология, химия башкызы. Ол Өвүнүң Торгалыг школазынга болгаш кожуунуң өөредилге эргелелинге ажыл-дааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Меңээ авамның уруглар өөредип турар омур-хевири сагыжымда ол-ла хевээр чуруттунуп арткан. Эртең эрте школаже далажыптар, аңаа хүнээш, кежээ чанып кээр. Оон база-ла кыдырааштар хынап, кичээлинге белеткенип олуруптар, баш көдүрер чай чок. Кезээде-ле өөреникчилер аразында турар. Башкы эртеме мээң сонугурамын ала-чайгаар ынчаар-ла укталган.

— «Ада-иези кандыг болдур, ажы-төлү ону дөзээр» деп чоннуң чечен сөзү бар. Силер аванарның изин баскан башкы-дыр силер. Бо эртеми каяа чедип алдыңар?

— Мээң өскөн-төрзөн суурум — Торгалыг, ол школага өөренип турдум, Хандагайтыга дооскаш, Кызылдың башкы институтунга (амгы Тываның күрүне университети) биоло-гия, күш-культура башкызы мергежилди чедип алдым. 1995 чылда дооскан школамга башкы ажылымның баштайгы базамын эгелзэн мен. Валеология эртеми өөреникчилерге 1998 чылда өөредип эгелзеш, бо хүнге чедир улам-чылап тур мен. Эртеми биле кадыкшыл бирги черге турар, ынчангаш бо угланышкынга даянып алгаш, ажылдап турар мен.

— Амгы ажыл-чорудуунар дугайында чугаалап көрүңерем, Анай-Хаак Ивановна.

— Эртеми улам чүглөп, «Кадыкшыл» деп комплекстиң программага үндөзүлзеш, эмнээшкн, күш-культура, кадыкшыл болгаш өөредилге-чырыдышкын угланышкынның ажылдап турар мен. 2008 чылда «Кадык бол!» деп солунну үндүрүп эгелзэн бис. Амгы үеде ону дөрт дугаар салгакчылары чырыдып турар. Оон аңгыда кадыкшыл угланышкы-нынга чугула херектиг тренажер дериг-херек-

сели, маңнаар, халыыр херексел, деңзи, ийи аңгы хевирге массажаар оруннар, теннис столунуң бүрүн дериг-херексели бар. 8 чыл дургузунда кожуунуң школаларының ара-зынга «Амгы үениң салгалыңа кадык омур-хевир» эртеми-практиктиг конференцияны удуртуп келдим. «Кадыкшыл» деп клуб база бар, ында школаларга назы-хар аайы-биле ажыктыг хемчеглер эртип турар.

— Өөреникчилериниң чедишкн-нерин сонугурадыптар силер бе?

— Кожуун чергелиг эртеми-практиктиг кон-ференцияларга, республика чергелиг турисчи слеттарга шаңналдыг черлерни ээлеп турар. «Кадыкшылды бодунга шаңна» республика чергелиг чыышка тиелекчилер болганнар. 2013, 2014 чылдарда ийи улай республикага болган «Олимпиада школадан эгелээр» деп мөөрейге 1-ги черни чаалап ал келген. Оон ыңай база-ла республика чергелиг «Айыыл чок дугуй» деп маргылдаага 2-ги черни ээлзэн, 2014 чылда «Президент кубогунуң» маргылдаазына 3 дугаар болган. Ынчангаш өөреникчилеримге кезээде чоргаарланып чоруур мен.

— Өөреникчилериниң чедишкннери дыка эки-дир, эр хейлер! А силер кандыг мөөрейлерге киржип турдуңар?

— Чоокку үедең бээр 2008 чылда кожуун чергелиг «Чылдың башкызы» мөөрейге ти-лекчи болдум. Аңаа белеткенир дээш бүгү күжүмнү ынаар салган мен. Дараазында чылында «Өвүр кожуунуң тергил баш-кызы» деп үнелзэн. Бүгү-россия чергелиг «Россия-2013» кадыкшыл угланышкынның кожуунуң мөөрейлеринге 1-ги черни, 2014 чылда «Тергил күш-культура башкызына» 2 дугаарын, бо чылын «Эң-не, эң-не...» мөөрейге 2-ги черни алдым. 2015 чылда «Чылыг кыш» республика чергелиг мөөрейге тиелекчи кылдыр үнелзеш, апрель 20-ден 25-ке чедир Иркутск хоорайга болур Сибирь фе-дералдыг округ деңгелдиг мөөрейге Тываны төлзөлөп чоруурун дыңнаткан. Республика-дан дашкаар чоруур дээрже девиденчиг-даа, сонугураңчыг-даа-дыр. Мени деткип турар удуртукчуларымга, башкыларымга болгаш өөреникчилеримге өөрүп четтирип чор мен.

— Анай-Хаак Ивановна, силер улуг улус-биле харылзааны кайда, канчаар тудуп турар силер?

— Кадыкшылга ажылын калбартып сай-

зырадыр дээш, уруглар садтарында бичии чаштарга, школачыларга, башкыларга, ажил-чыннарга, аныяктарга, ажилдап турарларга, хоочуннарга болгаш моол аалчыларга шим-чээшкннерни хөгжүмге үдетпишаан, мультимедияга көргүзүп тургаш, эрттирип турар мен. Сула шимчээшкннерни, массаждың ийи аңгы хевирин, яңзы-бүрү мергежилге-лерни каяа-даа, кудумчуга, албан черлеринге бистиң кожуунда эрттирери чаңчыл апарган. Улуг улус дыка сонугураар, суурларга чеде бергеш, массаж кылырга, олар «эмчи» дээр-лер. Мээң сорулгам — амыдыралдың кадык омур-хевирин суртаалдап өөретпишаан, эм-нээри. Доостурган өөреникчилерим аразында дээди эртемиң эмчилер-даа, спортчулар-даа бар. Оларга чоргаарланыр мен. Башкы ажи-лымдан аңгыда, херээженнер чөвүлелиниң, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү база кожуунда хөй-ниити ажилда-рында киржип турар мен.

— Силерни Иркутск хоорайга чораан деп дыңнадым. Кандыг сорулгалыг чордуңар?

— Апрель 23, 24 хүннеринде Сибирь федералдыг округуң девискээриниң аңгы-аңгы хоорай, суурларында 48 киржикчилиг «Чылыг кыш» деп кадыкшыл байдалы-биле арга-шинээ кызыгаарлаттынган уругларга мөөрей Иркутск хоорайга болуп эрткен. Аңаа Тываны төлзөлөп, Шагаан-Арыгдан 2 өөреникчи Айдың Ооржак биле Чимитси Оюн база Хандагайты школазындан мен, Эрги-Барлык суурдан биология башкызы Саяна Ховалыг чорааш келдивис. Тус-тузунда угла-нышкын аайы-биле тиелекчилер болдувус. Ук мөөрей РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи Николай Рогожинниң деткимчези-биле эрт-кен. Республикadan дашкаар мөөрейлерге киржирге, солун болгаш өөредилгиг. Ынчан-гаш моон-даа соңгаар база кандыг-даа хем-чеглерге өөреникчилеримни эдиртип алгаш, киржир күзелдиг мен.

— Айтырылгарга харылап бергениңер дээш четтирдивис, Анай-Хаак Ивановна, моон-даа соңгаар «Шын» солун-биле харылзааңарны үспейн, номчукчуларга бодуңарның чогаадыкчы ажылыңарны сонугурадып турарын сүмелээр-дир мен.

Анисья ТЮЛЮШ
чугаалашкан.

САГЫШТЫ ЫРЫ-БИЛЕ АЖЫДАР

Артист болуру албан эвес. Ыраажы болуру база-ла ын-дыг. Ынчалза-даа ыры чокка чурттаары берге.

А ырыны кылып турган кижиниң байдалы ол үеде кандыг боор чүве ирги? Кайда-чүде бистерниң безин херек-чүрзөвис хөлзеп турда, шүлүктү аялгалап, ырыжыдып турган композиторнуң угаан-медерели анаа кижиден артык дүвүрээр ыйнаан.

Композитор ыры дээнде, Комбат ышкаш «дайылдажыр». Үзүк-чазык ноталар Үннер алчып мөөңежир. Хая-даштар хоорлуп-буступ, Хамык чүве хайлып эстир. Аялгалаан шүлүк ынчан Амы тынып чаңгыланар.

Өөрүшкү башкызы

Тываның чогаалчыларының шүлүктөрүн дигизип, ыры кылдыр хуулдуруп турар хөй эвес башкыларның бирээзи — Кызылдың 9 дугаар гимназия-зында ыры-хөгжүм башкызы Байлаңмаа Тойлуевна Айдың-оол. Ооң чогааткан ырыларын чыыр болза, бүдүн ном болур.

Ыры биле хөгжүмнүн кай-ызы-даа кижиниң өөрүшкүзүн өөскүдөр. Школада өске ын-дыг кичээл чок. Өөрүшкүнүң башкызы Байлаңмаа Тойлуевна

Кызылдың уран чүүл училищезин 1981 чылда дооскаш, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Эрзин ышкаш кы-дыг-кызыгаар, Улуг-Хем дег төп кожууннарның школаларына болгаш уруглар садтарына баш-кылап база-ла өөрүшкүнү тарып келген. Бо ажылын ам-даа улам-чылавышаан. Ол башкылаары-биле чергелештир ажы-төлдүн талантызын хевирлеп, быжыглап, уран чүүл көрүлделеринге белет-кеп база кириштирип келген. Ооң кызымак ажылы ону дээ-ди категорияның башкызынга, Россия Федерациязының ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажил-дакчызы атка база коллективтиң, Өөредилге яамызының, Чазактың шаңналдарына чедирген.

Ыры башкызының ажылы анаа башкыларнындан аажок ылгалдыг, ылаңгыя «хостуг үези». Ол концерт белеткеп турда, өске башкылар өөнде олуру. Ол өөреникчилерин чыып чадап, театрда, школада азы бир черде манап, дүвүрөп турда, өскелер — бажыңында. Ылаңгыя байырлал-дарда, дыштаныр хүннерде база ындыг. Баянын чүктээр, нотадын база каап болбас. Сцена артынга каш шак-даа манаар. А аялга чогаадырынга, нота-бижириңге чүү хире үе херегил? Өөрүшкүнүң өртээ улуг.

Өөрүшкү башкызы. Шынап-ла, ооң өөреникчилеринге ооң бодунга, оларның ыры-хөгжүмүңге өөрүвес кижилер чок. Оларның кон-цертин көргөн, ырызын дыңнаан кижилер бүрүзү ындыг. Ону мен бодум чаңгыс эвес катап көрдүм. Ооң чүглө мээң сөзүмге «Мен тыва мен» деп ырызы ону бадыт-кап болур. Аялганың тывазы, хостуу, чоргаары кончуг.

Улуг орус күрүнениң Улузунуң төлээзи мен. Дыңгылдайдан төртүтүнгөн Тываларның бирээзи мен.

Дамырымдан тыва мен, Таңдаш кара тыва мен. Мен тыва мен, Мен тыва мен.

Хөөмей-сыгыт хөрлээлеткен Хөрээм хостуг тыва мен. Хөй-ле аймак чонум-биле Хөглөп чоруур тыва мен. Төрзөн Черим, Дылым, Бижиим Төдү тыва — тыва мен. Төрөл угум түүрүк болгаш, Төөгүм узун тыва мен.

Талантылыг улузу хөй

Аңы-меңи, азыраан малы, кат-чимизи кожаларындан хөй черлер бо-ла тургулаар. 1997 чылда 9-ку классчы Тайгана Очурнуң «Күзелим» деп ному парлаттынган. Ол 7 класска

тургаш, мынчаар шүлүктээн: «Уран-мерген талантылыг / Улузу хөй Бай-Тал суурум». Тываның төөгүзүнде школачы назынында номнуг болган, 26 харлыында эртеми ады камгалап алган башкы Тайгана Хертековна — боду база Бай-Тайганың Бай-Тал чурттуг талантылыг кижилерниң бирээзи.

Культура ажилдакчызы, ыраа-жы, композитор Анатолий Коңгар, ооң Өөредилге яамызының сай-йыды чораан акызы, шүлүкчү Николай Коңгар, амгы чогаал-чывыс Сайлыкмаа Комбу, шаан-дагы шүлүкчүвүс Борис Чүдүк, «Ыраажы кыс» деп ырызы 75 чыл иштинде чаңгыланып келген Константин Тоюн, ооң дуңмазы Салчак Тойлу, ачазының кады төрзөн дуңмазы. Байлаңмаа Тойлуевнаның чаңгыс чер-чурттуг талантылыг улузунуң аттары бо. Ооң бодунуң талантызының ду-гайында Тайгана Очур шүлүкүнде бижзэн. Байлаңмаа Тойлуевна Айдың-оол бо хүннерде юбиле-ийн демдеглээр. Ынчангаш чаа салгалга өөрүшкүнү өөредип, чо-нунга өөрүшкүнү көргүзүп чоруур башкывыска чаа-чаа ырыларны, бүгү-ле экини күзеп каайн.

Чооду КАРА-КУСКЕ,

ТР-ниң Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң хүн-дүлүг кежигүнү.

АБИТУРИЕНТИЛЕРНИ МАНАП ТУР БИС!

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының кадрлар белеткелениң болгаш профессионал өөредилге салбырының консультанты Ольга Дуюнгаровна ОЧУРДАН абитуриентилерни болгаш ада-иелерни сонугадыптар айтырыгларга харыылап бээрин диледим.

— Ольга Дуюнгаровна, доозукчуларны болгаш ада-иелерни бир-ле дугаар сонугадыр айтырыг кайнаар өөренири болгай. База бюджеттиг дээривис тускай олуттарлыг өөредилге черинче ажы-төлүн кирип алыксаар. Бо чылын чеже тускай олуттар көрдүнгенил?

— Июнь 19-туң хүнү-биле алырга, 2015 чылда Россияның 52 дээди өөредилге черлери 877 бюджеттиг олуттарны Тывага тускайлаан (бо саннар хүнүнү-не немежип турар). Ооң иштинде Тываның Күрүнэ университети доозукчуларның чагырга черлери-биле чарган дугуржулгалары езугаар 118 олутту аңгылап берген. Федералдыг өөредилге черлери 89 олутту, классиктиг дээди өөредилге черлери (ооң иштинде ТКУ) — 176, техниктиг дээди өөредилге — 106, экономиктиг — 16, технология — 105, медицина — 53, юридиктиг — 3, педагогика — 50, күш-культура болгаш спорт — 8, архитектура-тудуг — 10, көдээ ажил-агый — 151, культура болгаш уран чүүлге 110 олуттар көрдүнгөн.

— Доозукчу уруг келир үеде кым болур мен, каяа өөренип алзымза экил деп айтырыгларга бергедежип, мергежилин шилип чадай бээр болгай. Бо талазы-биле кандыг аылдар чорудуп турар силер?

— Ниити билиг өөредилге черлериниң доозукчуларынга база оларның ада-иелеринге мергежил шилиринге шын угланышкын чорудар аылдарны үргүлчү чорудуп турар бис. Бо ажилга өөредилге албан черлеринден аңгыда, республиканың адыр аайы-биле: Кадык камгалал, Орук-транспорт, Энергетика болгаш кывар чүүл яамылары идепкейлиг кирип турар. Мергежил шилиринге шын угланышкын чорудар медээлерни Интернет четкизинде сайттарга база өөредилге албан черлериниң, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының, Республиканың кижизидилге сайзырадыр төвүнүң информациялыг стендилеринде салып, көргүзүп турар. Профессионал өөредилге албан черлери база Тываның Күрүнэ университети абитуриентилерге буклеттерни, номчугаштарны, чарлалдарны (баннерлерни) үндүргөн. Мергежил шилиринге шын угланышкын чорудар декаданы 2014 чылдың ноябрьдан бо чылдың февральга чедир чоруткан. Аңаа өөредилге албан черлеринге «Ажык эжиктер хүнүн», профессионал мергежилдер олимпиадазын, ажилчын мергежилдерниң республика следун база солуннарга болгаш радио, телевидениге, сайттарга материалдарны чырыткан. Профессионал

өөредилге черлериниң төлээлери көдээ суурларже, кожууннарже үнүүшкүннер кылып таныштырылганын чорудуп турар.

— «Өг-бүлө бүрүзүңге — дээди эртемниг уруг» деп губернатор төлөвилелинге хамаарыштыр...

— Бо төлөвилелге хамааржыр уругларның чизезин тургускан. Аңаа аймаанда (3 салгалда) чаңгыс-даа дээди эртемниг кижик чок уруглар хамааржыр. Ол уруглар анаа-ла шылгалда чок кире бербес, комиссия уругнуң өөренир күзелин, ЕГЭ-зиниң баллдарын база көөр. Бир эвес уруг кирип алза, ынчан аңаа деткимчени, дузаны ооң өөредилгезин доозарынга чедир көргүзөр.

— Социал байдалы куду денелдиг уругларга кандыг чиигелделер барыл?

— Дээди өөредилге черлери боттарының дүрүмнери-биле бо категорияга хамааржыр абитуриентилерни хүлээр. Олар база демей-ле шилилгени эртер, ЕГЭ-ниң баллдарын, шупту талазын өөренип көргөш, ынчан кириер. Аңаа бүдүн өскүс, ада-иези инвалид уруглар, ачазы шериг хүлээлгезин күүседип тургаш чок болган чартык өскүстер (анаа чартык өскүстер аңаа хамаарышпас) хамааржыр.

— Хүлээп алыр комиссия кажан, каяа ажилдап эгелээр?

— Республиканың хүлээп алыр комиссиязы 29-тан эгелеп Кызыл хоорайның Калинин кудумчузу, дугаары 1 бажың, тудуг техникумунун (ПУ-4) баазызынга ажилын эгелээр. Айтырыгларны 6-11-45 дугаарлыг телефонче долгааш, билип ап болур. Доозукчулар холунга аттестадан алгаш-ла, херек документилерин чыгаш, бисче кээп дужаап эгелей бээрлер. ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы абитуриентилерге база оларның ада-иезинге дужаап кирериниң чурумунун дугайында консультацияны чорудуп турар. Яамының сайтызында (www.monrt.ru) «абитуриентиге» деп кезээнде медээлерни үргүлчү чаартып турар бис. Ында шупту херек чүүлдерни кириген: кандыг дээди өөредилге черинче чеже олут бергенин, каш баллдыг кайнаар кирип болурун дээш шуптузун кончуг таптыг көргүскөн.

— Абитуриентилерниң документилер дужаар үези кандыгыл?

— Республиканың хүлээп алыр комиссиязы абитуриентилерге документилерин чыып, дужаар үезинге четтигер кылдыр дузалажыр бис, ол бистиң ажилымыс-тыр. Чамдык дээди өөредилге черлери, чижээлээрге, чогаадыкчы угланышкынның (культура, уран чүүл, архитектура, спорт, күш-культура дээн ышкаш) июль 25-ке чедир документилер хүлээр. Москваның Ломоносов аттыг Күрүнэ университети июль 5-ке чедир документилерни хүлээр. Ынчангаш ынаар өөрениксээр уруглар бо кыска үе иштинде четтигерин кызыдар болза эки.

— Бо чылын кандыг өскерилгелер барыл?

— Мурнунда чылдарда медальдыг доозукчулар дээди өөредилге черинче конкурс чок кирер болза,

ам өөредилге черлери боттарының дүрүмү-биле хүлээр апарган. Дээди өөредилге черлери аңгы-аңгы, баллдар немээр конкурсту-даа эрттирип болур.

База 2015 чылда дээди өөредилге черлеринче чаңгыс аай күрүнэ шылгалдазының (ЕГЭ) кирер баллдары эвээш дизе: математикага 27 (эрткен чылын 24 турган), даштыкы дылдарга — 22 (20) болгаш ниити билигге 42 (мурнунда чүгле 32 балл турган). Өске эртемнерде өскерилге чок: физикага, орус дылга, биология болгаш химияга — 36 балл, географияга — 37, информатикага — 40, литературага — 32, төөгүге — 32 балл.

Чижээлээрге, Шинчилелдерниң национал технологуг университети (Национальный исследовательский технологический университет) «МИ-СИС» 2015-2016 өөредилге чылында ниити конкурска документ дужаарда үш эртемге 190 баллдан эвээш эвес: математика — 40, физика — 40, орус дыл — 40, информатика — 45 балл).

— Сөөлгү чылдарда шериг-патриотчу кижизидилге ажилын өөредилге черлеринде катап эгидип күштелдиргени-биле шеригжиткен өөредилге черлеринче уругларның өөренир күзели улгаткан.

— Ийе. Шеригжиткен (Федералдыг айыыл чок чорук албаны, Онза байдалдар, Иштики херектер дээш, оон-даа өске) өөредилге черлеринче кирер күзелдиг оолдар, кыстар аңаа хамааржыр яамылар азы шериг комиссариадынче документилерин дужаар. Ол өөредилге черлериниң документилер хүлээр үези январь-февраль айларда-ла эгелээр.

— Ортумак өөредилге черлеринче тускай олуттар турар бе?

— Тывадан дашкаар ортумак өөредилге черлери биске тускай олуттар бербес. Уруглар боттары дужаап кирип, өөренип турарлар. Тускай олуттарны чүгле дээди өөредилге черлеринге берип турар. Бистиң республикада 16 ортумак өөредилге черлеринче уругларны хүлээп ап турар.

— А даштыкы чурттарже өөрениксээр уруглар?

— Даштыкы чурттарның өөредилге черлери-биле бисте керээ чок. Өөренир күзелдиг улус боттары төлөп өөренип турар.

— Абитуриентилерге чүнү күзеп каар силер, Ольга Дуюнгаровна?

— Чаңгыс аай күрүнэ шылгалдаларын дужаагаш, холунга быжыг билигнiң аттестадан алгаш, кээриңерни манап тур бис. Бир эвес ЕГЭ-зиниң түңнелдери арай кошкак, баллдары эвээш болза, ажырбас, дыка муңгарап хомудавайн, ортумак өөредилге черлеринче кирип ап болур. Ортумак өөредилге черлериниң бир эки талазы — уруг ону дооскаш, ол-ла эртемниң аайы-биле улаштыр (ЕГЭ чокка), дээди өөредилге черинче кирип алыр аргалыг болур. Тывага ажилчын мергежилдиң специалистери база херек, ынчангаш үе эрттирбейн, келир чылды манавайн, өөренип ап болур силер.

Алдынай СОЯН чугаалашкан.

САМАГАЛДАЙГА УРУГЛАР БАЙЫРЛАЛЫ

Тес-Хем кожууннуң уткалыг болган. Шыдыраага 10 хар дир оолдар Кан-Демир Дагак, Экер Хунай-оол, Эрт Чооду, Буян Чооду, Кыс Айнаш Сарыг-оол, Чооду Кылан-оол, Долума Херугаан-бодалының сайзылын, тывыгырын көргүскү бирги, ийиги, үшкү, дөр черлерге төлөптүг болган.

Хүреш маргылдызынга 87 бичии мөгел хүрешкен. 6-7 харлыг оолдар аразында: Сайын Шад (Чыргаланды), Сан Шыырап (Ак-Эрик), Ник Монгуш-оол (Чыргаланды), Аганак Аралди (Берт-Д), 8-9 харлыг: Давид Куу (Чыргаланды), Сорунза-лан-оол (Самагалдай), Олга Чимбиян (Самагалдай), Батыр Айыыжы (Берт-Д), 10-13 харлыг: Аранчай (Кызыл), Аганак Маад (О-Шынаа), Тай-Хаан Дуй (Самагалдай), Ке Чаткар-оол (Самагалдай), 14-15 харлыг оолдар: Ийинды Чавырык (Берт-Д), Наадым Оюн (Берт-Д), Ай-Демир Уржанай (Самагалдай), Түмөн Ынаа (Самагалдай) хар аайы-биле 1-4 черлерни ээлзэннер.

Каастаан коляскалар көрүлдөзүңгө 10 айлыг Алексина Дапый-оолдуң «Ракетазы», 1 харлыг Дозураш Санчат-оолдуң «Самоледу», 2 харлыг Серан Кунгааның «Дагаа оглун» ада-иезиниң тывыгыр-сагынгырын көргүскени-биле бирги, ийиги, үшкү черлерни дараалаштыр алганнар. Үңгээр чаштар чарыжыңга 10 айлыг Эмир Оюн, 1 харлыг Дозураш Санчат-оол, 11 айлыг Белек Эртине эң-не кашпагай, шимченгир, сонуурак болгаш тиилеп үнгөн.

Чуруктар мөөрейинге Арья Күнзекпенниң, Чечен Күжүгеттиң, Отчугаш Чимбиянның чуррааң чуруктары эң-не өңгүр, чараш, лизи.

Чарлал

Кара демир, өңүг демирлер артынчызын хүлээп ап турар бис, аар өртекке. База «Одежда». Каа-Хем кудумчузу, 94. Тел.: 8923-384-38-78.

Извещение

В Администрацию Пий-Хемского района поступил заявление от «Гражданина РФ Холчук Николая В. лерьевича» о предоставлении земельного участка из категории земель населенных пунктов в аренду, сроком на 5 (пять) лет, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, арбан Ленинка, ул. Таежная, д. 14 «а» общей площадью 1000 кв.м., разрешенное использование — для индивидуального жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства в течение 3 дней со дня опубликования данной информации Отделом земельных, имущественных отношений и архитектур администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному извещению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Кужугет Б.В.

Чүректеривиске мөңгөде артар

Надежда Сергеевна Юша аар арыгның уржуундан июнь 21-де хертен мөчээр. Ол ийи оолдуң, ийи уйнуктарының ынак авазы, кырган-авазы база ачазының чаңгыс чассыг кызы чораан. Надежда Сергеевна Тывада баштайгы сайгарлыкчы, «Скорпион» садыгның чедишкинниг ээзи чораан. Н.С.Юшаны июнь 23-те 15⁰⁰ шакта Кызылдың Ленин кудумчунуң 62 дугаар бажыңның 67 дугаар квартиразындан үдээр. Оол чараш омур-хевири, мөзүлүг бүдүжү бистиң чүректеривиске кезээ мөңгөде артар.

Төрелдери.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 5789. Номери парлаалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счёт № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанары Тыва Республиканың талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээр. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.